

अत्वसन्तस्य चाधातो: । अत्रेत्यादि । ननु च परत्वान्नित्यत्वाच्च तुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । यदि हीति । इह दीर्घश्रुत्याच: स्थानित्वं तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्ते रुपधात्वनिबन्धनम् अत एवाजन्तस्य दीर्घाभाव:तस्मात्स्थानिस्यैवात्र निमित्तशब्द: प्रयुक्त: । पिण्डग्रश्चर्मवइति । ग्रसु ग्लसु अदने,वस आच्छादने,क्विप् ननु चानर्थकत्वादेवात्र न दव भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसुन्प्रत्ययस्यार्थवत्वात्सिद्धमत आह । अनर्थकोपीति । अत्रैव

हेतुमाह ।अनिनस्मिन्ग्रहणानीति । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमितत्स्यात् शत्रून्स्यात् शत्रून्स्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्वचनमेवेदम्, अतुहग्रणे त्वर्थवतोतुशब्द स्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम, अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोरभावादेव सिद्धमत आह । अन्तग्रहण-मित्यादि । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यतइति प्रयोग:, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोग: उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परि-

ग्रहार्थमित्यर्थ: । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह ।इतरथा हीति । मतुब्ग्रहणमुपलक्षणं,कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।इत्यस्यापि ग्रहणं न स्यात्, किं कारणमित्यत आह । उपदेशइति । रूपनिर्ग्रहो,रूपनिश्चय:, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु रूपमुपदेशएव निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम्, नायमत्वन्त इति ।यद्यपि तावतो वधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेश:यत्परश्चोपदेशो न सोऽत्वन्त: पकारान्तत्वात्,ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्

अन्तग्रहणसामर्थ्याच्च तावतोऽप्यवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ।

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । अंगादित्यस्य झला विशेषणात्तदादिविधिः क्तीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां झलादेरेव विशेषणम् । प्रशान्नित्यादि । तमु कांक्षायां, शमु उपशमे, दमु ग्लानौ, एतेभ्यः क्विप्, णो नो धातोरिति नत्वम् । यङ्लुगन्तात्तासिति । तस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं, वस्तुकथनं चैतत्, न त्वनेन निष्ठाशंकावार्यते ङिति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं

न चोदित्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः एकाच इति तत्रानुवृत्तेः।

अंकनगमां सनि। अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्त्तेत अजन्तेषु व्यंजनस्य दीर्घप्रसंगः तस्मान्निवृत्तं यद्येवं हनिगम्योरलोन्त्यस्य दीर्घप्रसंगः तत्र। अवश्वेत्युपस्थानात्। न चैवमभ्यासस्य प्रसंगः हन् स इति स्थिते परत्वाद्दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, अस्तु वा ऽभ्यासस्यापि दीर्घः ह्रस्व इति ह्रस्वो, भविष्यति। जिघांसतीति। अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। अधिजिगांसतइति।

इडश्चेति गमिरादेश: । इह बह्वो गमय: गम्लृ सृप्लृ गताविति धातु: णौ गमिरबोधने,सनि चेतीणादेश:इण्वदिक इति वक्तव्यमितीक आदेश: इडश्चेती-डादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसंगे सत्याह । गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति इणइक इडश्चैक एवादेश:स इडैव इडोपलक्ष्यते,अतो धातुमेकं वर्जयित्वा त्रयाणा-मादेशस्य ग्रहणं, तथा च वक्ष्यति अजादेशस्य गमेरिति,एवं चेणिकोरादेशस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपदइडभावे झलादौ सनि अज्झनेति दीर्घो भवत्येव,

सजिगांस्यतइति । सज्जिगंसतइति ।गमे: समो गमृच्छीत्यात्मनेपदं विहितं तत्र वाकर्मकादिति वर्त्ते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति ततश्च मातरमित्यपपाठ: मात्रेति तृतीयान्तं पठितव्यम् । सज्जिगांसदिति । सम्पूर्वाद्गिमे: सन् सकर्मकत्वात्परस्मैपदं छान्दसत्वादिडभाव: ।बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी त्यडभाव: प्रायेण तु वृत्तौ साट्कं पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमित्येतत्प्रत्याचष्टे कथं पुन: सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे

गस्येति वर्त्तते, दीर्घश्रुत्या वाऽचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानाद्गृह्यमाणमंगमचा विशेष्यते, तेन त्वचांगं, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति, सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं यथा कृत्सार्वधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यं किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । तत्क्रियतइति । प्रवृत्तिभेदेन, व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । अजन्तस्येति । एवं चाज्ग्रहणं सामर्थ्यादावर्त्ततइत्युक्तं भवति ॥

तनोतेर्विभाषा । उपसंख्यानेनेति ।तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यान-
मित्यनेन ।

क्रमश्च क्त्वि । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति नित्यस्य दीर्घस्यापवादोयं विकल्पः ।उपधाया इति । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्वमेव निवृत्तं तथाप्यचश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चाचोसम्भवादेवमुक्तम् । क्रमित्वेति । उदितो वेति पक्षे इट् । बहिरंगोपि ल्यबादेश इति । एतच्चादो जग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र ल्यब्ग्रहणेन ज्ञापितम्।

छ्वो: शूडनुनासिके च । यद्यत्र केवलस्य छस्य ग्रहणं स्यात्तदा पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते क्तप्रत्यये परतश्छकारमात्रस्य शादेशे षत्वे तुक: ष्टुत्वे पृट्ष्टइत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति तुको निवृत्ति: नहीदं वचनं नापि न्याय: नहि कृतस्य निवृत्तौ कश्चिन्न्याय:कथं तर्हि स्थातेत्यत्र सत्वे कृते ष्टुत्वस्य निवृत्ति: नात्र कृतमेव ष्टुत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं,तत्र ष्टुत्वस्य प्राप्त्यभाव: तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाह । छ्व-

इत्येतस्य सतुक्कस्येति ।कथं पुनर्ज्ञायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति,यजयाचेति नङो ङित्करणात्,तद्धि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति,सतुक्कस्यैव शादेशे लघूपधत्वाद्गुणप्रसंगः,वितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा नेकारः संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाश्च,पृच्छेस्तु कृडिति सम्प्रसारणार्थं नङो ङित्वं न भवति, प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनात् तस्मात्सतुक्कस्य ग्रहणम्,एवंच कृत्वा पृष्टप्रतिवचनइति निर्देशोपपत्तिः । ननु सतुक्कस्य ग्रहणेऽप्यलोन्त्यस्येति छमात्रस्य प्रसंगः नह्यनर्थके लोन्त्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन च्छेनांगस्य विशेषणात्तदन्तस्यांगस्यालोन्त्यस्य प्रसंगः

तदापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका भविष्यति अन्तरंगत्वादिति उपदेशानन्तरं प्रसंगादन्तरगत्वं शस्तु बहिरंग कथम् उत्पन्ने प्रत्यये गसंज्ञा, ञंस्य च शादेश: न च वार्णादांगं बलीय: भिन्नकालत्वात् ।औणादिके नप्रत्ययइति साक्षात्सिवेरविहितोपि बाहुलकान्नप्रत्यय: ।पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूट् क्रियते इति ।अन्तरंगत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टव्यम: गुणो हि बहूपेक्षो वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च,ऊट् तु विपर्ययादन्तरंग:तेन स एव पूर्वं क्रियते,तत्र कृतेन्तर-

गत्वाद्‌यणादेश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्‌यणो न्तरंगत्वं, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरंगः नानाश्रयत्वाच्चेति । यत्रैकमेव निमित्तीकृत्यांगवर्णयोर्युगयत्प्राप्तिस्तत्र वार्णादांगं बलीयः तथा चौ ि ण तिवृद्धेरवकाशो गौरिति, यणोवकाशो दध्यत्रेति, चकारेत्यत्र कृञ इति स्थिते उभयप्रसंगे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरंगत्वाद्‌यणि प्राप्ते वार्णादांगं बलीय इति वृद्धिर्भवति । शब्दप्राडिति । वृश्चादिषत्वं, जश्त्ववत्वैं गोविडिति विच्छ गतौ गां विच्छायतीति विगृह्यव आयादय आर्द्धधातुके वे त्यायप्रत्ययाभावपक्षे

क्विप् । अक्षद्यूर्हिरण्यष्ठ्यूरिति । षिविष्टिविभ्यां क्विप्, सुव्यातुष्टिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेध इति सत्वाभावः । ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरंगस्यौठो सिद्धत्वादुयणादेशेन नात्र भवितव्यमत आह । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइति । नाजानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा चौरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तइति, एतच्च षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापितम् । द्युभ्यामिति । ऊठावकाशो द्यूतः द्यूतवान् उत्वस्यावकाशो हर्बिमलद्यु, द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसंगे परत्वादूट्,

प्रसंग: तस्मात्क्ङितीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भाव: । केचिदित्यादि । तेषां मते हि दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तिप्सिपोरीडभावपक्षे ऊठि सति देदिवीति देद्योति, देदिवीषि, देद्योषीति, पूर्वत्र तु पक्षे वलिलोपे देदेति देदेवीति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृतइति । क्ङितीत्यस्याननुवृत्तत्वात्, अत्रापि परत्वादूठा भाव्यम् । ऊठि च कृते द्यूभ्यां द्यूभिरिति भवितव्यमिति प्रश्न: । दिव उदिति तपरकरणादित्यादि । अत्र हि तपरकरणं न कर्तव्यं यतोऽर्धमात्राकाल-

स्य व्यंजनस्य मात्राकालो ह्रस्व एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूदिति, तेन परमप्यूठं बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः अथ वा ऊठि कृतइत्यस्य परेण परिहारग्रन्थेन संबन्धः तत्रायमर्थः। क्रियतां सामान्येन कृडिति चान्यत्र च ऊट् कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वा दस्यैवोठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति। तेषामित्यादि। कृडिद्ग्रहणे हि निवृत्ते सति तृजादावपि शस्यानेन विधानाद्दश्चादिसूत्रे कृग्रहणं न कर्तव्यं, शकारस्य षत्व-विधानेनैव सर्वस्व सिद्धत्वात् ये तु क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तयन्ति तेषां वृजादौ

शत्वस्याभावाच्छस्यैव षत्वं विधातव्यं, तत्रापि सतुक्कस्य ग्रहणम्,ऊडयं यदि टित्स्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिःप्रसज्येत वस्तु वकारस्य वलि लोपे सति अदाद्यूरित्यादि सिद्धं, न च नाप्राप्ते वलिलोपआरभ्यमाण ऊड्वलोपस्य बाधकः स्यादिति शंकनीयं, भिन्नजातीयत्वात् ऊडागमःलोप आदेशः न च भिन्न-जातीयं बाधकं भवति,नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो बाधको भवति ।सत्यम् ।उत्तरसूत्रे त्वागमभेदाद् द्वावूढौ स्याताम्

एको वकारात्पूर्वो पर उपधाया:तस्माद्ऊठष्टित्वमवश्यांगीकर्तव्यमितिमन्यमान-स्तदंगीकरणे प्रयोजनमाह । ऊठष्टित्करणमिति ।एवं ब्रुवता एत्येधत्यूट्स्विति ठकारस्य चर्त्वेन निर्देशन इत्युक्तं भवति, यत्र ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत,ततश्च प्रऊहते प्रौह तइत्यत्रापि स्यात् । वाह ऊठित्ययमपि ठिदेवेति ।अन्यथा तस्य वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रवणं जश्त्वचर्त्वाभ्याम् ।

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । वर रोगे, ञि त्वरा संभ्रमे, स्रिवु गतिशोषणयोः अव रक्षणे, मव बन्धने । ज्वरत्वरेत्यादि । वस्तुकथनम् ।

राल्लोपः । मूर्छेति । मूर्छा मोहसमुच्छाययोः । हुर्छेति । हुर्छा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्कश्चायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । राल्लोपइत्यादि । ननु यदि नाम रेफात्परः सतुक्कश्छकारो न संभवति किमेतावता प्रकृतस्यासंस्थितस्य केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं

व्याख्येयं,पूर्वत्र द्विचक्कारो निर्देश: तत्रैक: सतुक्के परस्तु केवलो गृहीतस्तत्र च
रात्लोपे सतुक्कस्य छस्यासंभवात्केवलो गृह्यतइति,यदि द्विचक्कारक:पूर्वत्र निर्देश:
च्छ्वोरिति निर्देशो नोपपद्यते, कथं,समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसंग: नैष दोष: ।
पूर्वं द्वयोश्छकारयो:समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वकारेणेतरेतरयोगे द्वन्द्व: करिष्यते
एवमपि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्त: । प्राप्नोति,तर्हि
छकारवकारयो:समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन सह सतुक्कस्य छस्येतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्य

यदि पूर्वत्र वितुक्को गृह्यते वांछते:विवपि शत्वं प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संगृहीतं वांशो वांश इत्येव भवितव्यम् ।

असिद्धवदत्रा भात् । आ भादितिनिर्देश आ कडारादित्यनेन व्याख्यात: सिद्धशब्दो निष्पन्नवचन: न सिद्धोऽ सिद्धो य: पुन: सिद्धोपि सिद्धकार्यं न करोति । स तेन तुल्यं वर्त्तते इति । असिद्धवत्, किं पुनस्तत्,प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थत्वादप्रधानं,कार्यस्य चासिद्धत्वेन आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्ध्येत, आगहिजहीति,न तूत्सर्गलक्षणस्य भाव: एधि शाधीति,कार्यस्यासिद्धत्वे

ह्ययमर्थः आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति अतः प्रवृत्तकार्य-निबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात् च न एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावनिबन्धनं किंचित्कार्यं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोः प्रवर्तितयोः स्थानिनोरभावात्तन्निबन्धनं धित्वं न स्यादेव । शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थः आभीयं शास्त्रं निष्पन्नमपि स्वकार्यं न करोतीति, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशा-

भावयोरप्रवृत्त्वादनिवर्त्तित्वाच्चैत्वधिभावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्त्तेइति तन्नि-बनधनं कार्यं सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वाम्, आ भादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशाच्च । यद्ययं स्वतन्त्रविधि: स्यात्तदा भाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रेऽत्र कर्तव्येऽसिद्धवदिति, असिद्धवद्भवतो वा निर्देशार्थम्, अत्रग्रहणं तु विषयार्थम्, आ भाद्यच्छास्त्रं तदसिद्धवद्भवति अत्रेबा-भीये शास्त्रे कर्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे असिद्धवद्भवतो निर्देशाभावाद्यत्किंचनाष्टा-

ध्यायुयां कार्यं तत्सर्वमाभीयेकर्त्तव्ये असिद्धवत्,ततश्च धिन्विकृण्वोर चेत्यस्यासिद्ध-त्वाद्धिनुते कृणुतइत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रग्रहणं चानर्थकं स्यात्,अपरिपूर्णत्वा-दध्याहारेणैवा भाद्यत्र कर्त्तव्यइत्यर्थलाभात्,द्वितीये तु पक्षे समानाश्रयत्वं विशेषो न लभ्येत ततश्च प्रशमय्येति भितो ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्,प्रबेभिदय्येति,भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज्र भवति,यकारेण व्यवधाना-

दित्ययादेशो न स्यात् प्रस्तनयुथेति, अदन्तात्स्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्वल्लोपस्या-
सिद्धत्वाल्लघोरेव परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्ति: । पशुं सेनोतीति
जनसनखनेति विट् विड्वनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषा: तत: शसि पशु
षो नवाजानित्यादावात्वस्यासिदत्वा दातो धातो रित्यालोपो न स्यात् ।
चाखायितेति, खनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा द्ये विभाषे त्यात्वे द्विर्वचने तृचि
आत्वस्यासिद्धत्वा द्यस्य हल इति यलोप: स्यात् पपुष इत्यादौ च दोषो

वद्यते अधिकारे आ भाद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात् अधिकारादेव तदर्थलाभात् तथाहि श्नान्नलोप इत्यत्रास्मिन्नुषस्थिते सति श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति स चासिद्धवद्भवती त्ययमर्थो भवति,एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि तत्किमसिद्ध-वद्भवतो निर्देशार्थेनाभाद्ग्रहणेन,न चासिद्धवद्भवत इयत्तावधारणार्थमाभाद्ग्रहणम् अधिकारे ह्यस्मिन्नवध्यनिर्देशाद्युवोरनाकावित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यं, ङ्याप्प्रातिपदिकादितिवदन्तरेणाप्यवधिनिर्देशमधिकारपरिमाणावगते:

न न्वसत्याभाद्ग्रहणेऽधिकारेऽस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्य-
मत्रग्रहणेन परामृश्यते अन्यस्य संनिहितस्याभावात् ततश्च श्नान्नलोप इत्यस्यायमर्थः
स्यात् श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव,श्नान्नलोपे
कर्त्तव्यइति, एवं सर्वत्र ततश्च चिणो लुगित्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति गतः
गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो
लोपादि स्यादेवाभाद्ग्रहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्यैव संनिहितस्यात्र-

ग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीये सिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते ।उच्यते आधिकारेप्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न किंचित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र कर्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतो-वगतिः अत्रग्रहणे तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थः यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रि-

ग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते ।उच्यते आधिकारेप्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न किंचित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र कर्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतो- वगति:अत्रग्रहणे तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थ: यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रि-

त्य प्राप्नुत: एवमन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यतइत्यत: समानाश्रयत्वप्रतिपत्ति: नेत्याह, अकारार्थएवायं,तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रा-स्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति झलादौकिति परत: स चासिद्धवद्भवति,कुत्र कर्त्तव्ये,अत्र यदा भात्तत्रेति,कोर्थ: किइत्यनुनासिकेलोपो भवतीत्युक्तम्,अत्रैव किइति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्त्तव्यइति,एवं सर्वत्र एवं च विस्पष्टमक्षरैरेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति ।

यद्ययमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं तत एवारभ्य यदा भात्तत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु, यद्देशस्थेन हि वक्ता आङुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्ति: यथा आ पाटलिपुत्राद्दृष्टो देव इति, एवं च घ्वसोरे-द्धावित्यस्यायमर्थो भवति, अस्तेर्हौ एकार: स चेत आरभ्य यदा भात्तत्रासिद्धव-दिति ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात् स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आङर्थं प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भात्तदसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्तव्यइति, श्नान्नलोप-

इत्यारभ्य कृत्व्यवास्त्व्येत्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नसिद्धत्वमापादयति उच्यते । द्वौ पदौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च, ततश्च शब्दाधिकारे स्यादेव दोष:, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आडर्थं प्रतिपादयन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते, उपस्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तदनेन सूत्रेणायमर्थ: सम्पादित: आन्नलोप इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति, तानि

चैतुल्यनिमित्तानीति तदेतत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यं,तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रा-
सिद्धवदिति वक्ष्यमाणमपकृष्टव्यं,विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थ:
असिद्धवचनमित्यादि । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्ग: स्थानी, स लक्षणं
निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं तस्य भाव:, प्रवृत्तिर्यथा स्यात् एतच्च शास्त्रा-
सिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । आगहीति ।बहुलं छन्दसीति शपो लुक्,
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोप: । जहीति । हन्तेर्ज: । अभाजीति ।

भज्जेश्च चिणीत्यनुनासिकलोपः रागः रज्जेश्च । घञि च भावकरणयोरित्यनुनासिकलोपः । अत्रग्रहणं किमिति । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरोऽस्त्येव । पपुष इति । पा पाने, आतो लोप इटि च । चिच्युष इति । चिञ् चयने, एरनेकाच इति यणादेशः । लुलुविष इति । लूञ् छेदने, कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । आलोपादीनि हीति । नन्वेवमपि नैवात्राल्लोपादी-

नि हीति । नन्वेवमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरंगाणि हि तानि अन्तर्भूतसम्प्रसारणापेक्षत्वात् बहिरंगं सम्प्रसारणं बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्,ततः किम् असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे,तत्राह । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइत्यादि । एतदिति वचनापेक्षं नपुंसकत्वं,किमिति न प्रवर्तेऽत आह । एषा हीति । आ भाच्छ-ास्त्रीयेति । वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वात् ततः किमित्याह । तस्यामिति । अन्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्सन्निधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपद्यमेष्टव्यं

परिभाषासन्निधावन्तरंगबहिरंगयोरवस्थानाभावादित्यर्थः। वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रयं इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाजानन्तर्यइत्यनाश्रित्योक्तम्, आल्लोपादयो हचोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुवन्ति वग्युटाविति। तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युड्विधानसामर्थ्यात् यण न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युड्विधानं, यणो मयो द्वे भवत इति द्विर्वचनविधानात्, हलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे

यकारछ्यश्रवणस्य सिद्धत्वात्,वुकोऽपिसिद्धत्वं न वक्तव्यं कथं नाप्राप्ते उवङ्यारभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिवेलायां यद्विरुध्यते तद्बाधकेन निवर्तितं न प्रवर्तते, उवङ्निरवकाशे वुकि प्रवर्तमाने ऽसिद्धत्वात्स्वमात्मानमदर्शयन्नशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव एवं तर्हि वुङ्भ करिष्यते, भुवो लुलिटो रुदुपधाया इति सूत्रमस्तु,तत्र च ओः सुपी त्यत ओरित्यनुवर्तिष्यते,तेन भुवोंगस्योपधाया उकारस्य ऊदुभवतीत्याश्रयणे

उवङि कृतऊकारो भविष्यति, यद्यैवं बभूव बभूविथेति गुणवृद्ध्योर्वावोश्च कृतयो-
रुवर्णउपधा न भवतीत्यूत्वं न स्यात्, तत्रापीन्धिभवतिभ्यां चेति पितोऽपि
लिट: कित्वाद्गुणवृद्ध्योरभावे उवङि ऊद्भविष्यति,यद्यैवमिन्धिभवतिभ्यां
चेति सूत्रं कर्त्तव्यं स्यात्, वुकि पुन: क्रियमाणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको
नित्यत्वादिति न्यायात्तन्न कर्त्तव्यं भवति,अवश्यं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य
बभूवेति साधयितव्यम्,अन्यथा ऽचो ञ्णितीत्यैक इत्यनुपस्थानादनिग्लक्षणा

वृद्धि: स्यादेव, एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्वेन, ओ: सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रश्लिष्यते, अकारौकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्, तेन बभूविथेति गुणवृद्ध्योरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया ऊद्भविष्यति, बभूवतुरित्यादावुवङि कृते उवर्णस्यापि यद्येवमो: सुपीत्यवर्णस्यापि निर्देशात्कीलालप: पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको भविष्यति, लोपस्यावकाश: संयोगपूर्वाकारान्तोधातु: अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाश:

बभूव,बभूविथ कीलालप: पश्येत्यत्रोभयप्रसगे परत्वादाकारलोप: विप्रतिषेधे ह्यसिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसंगाद्यण् स्यात्, एवं तर्ह्यो:सुपीत्यत्राचि श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्तिष्यते,ततश्चाकारोकारसमुदायनिर्देशोऽपि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैवयण् भविष्यति, न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णग्रहणमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते,तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुग्युटो: सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये

स्थितम् ।ये त्वाहु: भुवो वुग्लुङ्लिटोरित्यत्र ओरित्यनुवर्तनीयम्,उवर्णान्तस्य भुवो वुग्यथा स्यात् बोभाव बोभविथेति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां चेन्यत्र श्तिपा निर्देशादसति कित्वे गुणवृद्धयो:कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्यैवमर्थम् एवं च बभूव बभूविथेत्यत्रापि गुणवृद्धयो: कृतयो: वुकोऽप्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभव-तिभ्यां चेति कित्वमारम्भणीयं तत्र च ङिदित्यधिकारात्कित्वङित्वयोरुभयोरपि विधानाद्बभूवेत्यनिग्लक्षणापि वृद्धिर्न भवति,एष एव च कित्वे श्तिपा निर्देशं

वुकि च तदभावं कुर्वत: सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुक:सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुक: सिद्धत्वं लभ्यते,सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्त्तनात्सिद्धत्वासिद्धत्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागो लभ्येत स्थानिव-दित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशार्थं सत् स्वाश्रयप्रति-पत्त्यर्थं वर्ण्यते,एवं तर्हि श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिंगात्क्वचित्सिद्धत्वमनु-

मीयते,तद्धि आस्तामित्यादावाटो मा भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटो सिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन, त्त्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव, तथा च षत्वतुकोरसिद्धः,गोतोणिदि त्यादौ वतिमन्तरेणापि परत्र परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रित: तत्रापि चाविरुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव । अत्राड्यादायां यदि स्याद्भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभाद्ग्रहणं विषयार्थम्,असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्,अतो मर्यादार्थम्प्याङि

भाधिकारेऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते,तस्मादेवं वक्तव्यं भाधिकारीये कर्त्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति । सत्यम् । अयमेव दोष:, तत्र सूर्येणैकदिगिति अणि कृते यस्येति लोप: ङीप्, पुनरणी यस्येतिलोप:,अत्रेदानीं,सूर्यतिष्येति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति स न प्राप्नोति,भाधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्यानुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोपविधिं प्रति निषिद्ध: तमिमं मर्यादापक्षो

दोषं दृष्ट्वाह । आ भादित्ययमभिविधावाडिति । भाधिकारेप्यसिद्ध-
वद्भवतीति ।भाधिकारेपि यदवस्थितं तत्रापि कर्त्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्ध-
वद्भवतीत्यर्थः एवं व्याख्याता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि,
इह पादोस्यास्तीति अत इनिठनौ,पादिकःउदकं वहतीत्यण्,संज्ञायामुदभावः
उदवाहस्यापत्यमत इञ्, औदवाहिःसारण शब्दाभ्यां ल्युडन्ताभ्यामत इञ्
सारणिः,वारणिः,शातनपातनशब्दाभ्यां टित्वान्डीप्,शातनी पातनी,

स्रंसेर्ध्वंसेर्यन्तादृयकि स्रंस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पद्भाव ऊठ्,नस्तद्धिते अल्लोपोन:अनिदिनामित्यैते विधय: प्राप्नुवन्ति,लोपस्यासिद्धत्वान्नभवन्ति,तन्न ।अच: परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि,शाहा वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेद:शास:शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्,इतवबाधनार्थं,ततो हुझल्भ्य इति धित्वं,धि चेति सलोप: शाधीति सिद्धं,धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते चकाधीत्यैव भवितव्यमिति

निर्णेष्यते, घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यत्रापि श्नसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवृत्तेरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद्घ्रस्वसलोपयोरेधीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कृउहि इति स्थिते हेर्लुक्च प्राप्नोति गुणश्च, परत्वाद्गुणे कृते अत उत्सार्वधातुक इत्युक्त्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्यत्वाद्धिलुकि कृतेपि सार्वधातकग्रहणासामर्थ्याद्भूतपूर्वेपि तस्मिन्नुत्वं सिद्धम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यत्रोपदेशइत्यनवृत्तेर्द्धितकारकनिर्देशाश्रयणाद्वा

लुडादिषु लावस्थायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐक्षीत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव श्नसोर-ल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभाव: एवं चायन्नित्यत्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम्, ऐज्यत औप्यतेति लडो लावस्थायां यजिवप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात् अत्र परिहारमाड जादीनामित्यत्र वक्ष्याम:। अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यत: प्रत्ययग्रहणा-

लुङादिषु लावस्थायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐक्षीत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव श्नसोरल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः एवं चायन्नित्यत्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम्, ऐज्यत औप्यतेति लङो लावस्थायां यजिवप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात् अत्र परिहारमाडजादीनामित्यत्र वक्ष्यामः। अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणा-

नुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गत: गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते संप्रत्यकारान्तत्वेपि तदभाव:इहापि तर्हि न स्यात् धिन्विकृण्व्योर च धिनुत:नोपदेशग्रहणेनांगमभिसम्बध्यते यदंगमुपदेशकाले ऽकारान्तमिति,अपि तु आर्द्धधातुकमभिसम्बध्यते,आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति,एतदुक्तं भवति यदार्द्धधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र चोप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानादुप्रत्यय उत्पन्नो न कदा

चिदपि अत:पर इति इह च मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्ता-च्छ्वयुवमघोनामिति सम्प्रसारणं,मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारण मात्रि-त्ययस्येति लोप:प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वान्न भवति,नात्रासिद्धत्वं लभ्यते,व्या-श्रयत्वात्शसि सम्प्रसारणं,सम्प्रसारणे यस्येति लोप: तस्मान्मघवच्छब्दो व्युत्पन्नं ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभाव: इह च कं स्विद्गर्भं प्रथमं दधआप इति, दधातेर्लिटि धा इरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति छान्दसो रेभाव:

लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपीति शप्,शप:श्लु:द्विर्वचनमुईहल्यघो रिति प्रतिषेधाद्
श्नाभ्यस्तयोरात इति सिद्धो लोप:घुव्यतिरिक्तेषु मास्प्रभृतिषु छान्दसत्वाद्य-
थादर्शनं भविष्यति,इह तर्हि कुर्व:कुर्म:कुर्यादिति,कृउवस् कृउमस् कृयात् इति
स्थिते नित्यं करोते: ये चे ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च, तत्रोभयो-
र्नित्ययो:परत्वाद्गुणे कृते अत उत्सार्वधातुकइत्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वादु-
कारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्वधातुकस्व

परत:शक्यमुत्वं विधातुं,तथाहि सति कुरुत इत्यादौ विकरणव्यवायेपि न स्यात्, क्व तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य लोप:कुर्यात् कुर्म इत्यादौ,यद्यप्यत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं तथापि वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते तस्माद्भवतीदं प्रयोजनं न प्रयोजनं सत्यप्युकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात्प्रत्ययलक्षणेन वा अत उदित्यत्र म्वोर्य इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतइति चिण्वदिटोसिद्धत्वाण्णिलोपो भवति,अन्यथा अनिटीति प्रतिषेध: स्यात्,तत्र

चिण्वदिट् चेति चकार:समुच्चये,इट् च यच्चान्यत्प्राप्नोति, किं चान्यत्प्राप्नोति णिलोप: अवश्यं चकारेणैव णिलोप: समुच्चेतव्य:अन्यथा चिण्वदिटो सिद्धत्वेपि वलादिलक्षणेनेटा सेड्त्वुद्धिरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्त्तइति लोपो नैव स्यात्, चिणोलुगि त्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यत: क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्य तस्य चिण इति पंचम्या षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य क्ङितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति,इह तर्हि शुन इति श्वयुवमघोनां

मिति संप्रसारणे कृते अत्र संप्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा अल्लोपोन इत्यकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, कृतेऽस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधादल्लोपे सति संप्रसारणपूर्वत्वे सति एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तं पदं भवति, नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो न गोश्वन्साववर्णे ति प्रतिषेधात्, नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि, तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तो-

पाभावे चरितार्थ: एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्म:किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य,यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुन: पश्येति,तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वर: प्राप्नोति,एवं तर्हि तृतीयादिग्रहणमपि निवर्तिष्यते,अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेध: ज्ञापकाद्वा सिद्धं,यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वर: शुन्यवतरतीति ।एवमपि विद्यते विशेष: अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अल्लोपे सति बह्व: श्वानानी

यस्याभिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद न उपधालोपिन इति ङीपा भाव्यं बहुश्नुनीति, तदभावे तु बहुश्वेति भवति, गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसंग: किंच ज्ञापकात्सामान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति, नलल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात् तदेतद्भवति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरंगत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वाणादिांगस्य बलीयस्त्वं व्याश्रयत्वात् विभक्तिरल्लोपस्य निमित्त, पूर्वत्वस्य तु श्वन्शब्दाकार:

इह तर्हि भूयानिति भूमावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न भवेदिति, दीर्घोच्चारण-सामर्थ्यान्न भविष्यति, अस्ति दीर्घोच्चारणे प्रयोजनं, किम्भूम्नेति, निपातना-दप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूम्नीति, इदं च सूर्येणैकदिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्य-स्येति लोपेपि वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

श्नान्न लोपः । नेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं, तेनोत्तरत्रोपधाग्रहणेन

नकारो विशिष्यते । श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यतइति । अन्यस्य श्नस्यासंभवात्। अनक्तीति । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, भञ्जो आमर्दने, हिंसि हिंसायां शकारवतोग्रहणं किम् । इह माभूत् नन्दिता नन्वक:एवं वक्ष्यामि नात्रलोपो ऽनिदितामिति, ततो हल उपधाया: क्ङितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, पामादिभ्यो न:अस्य च ग्रहणं स्यात्, एवं तर्हि क्ङितीति वर्त्तते, सत्सप्तमी चैषा क्ङिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिप: पित्वादङित्वेपि

एवममेव ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति नन्दमान इति, चानशो ङित्वात् एवं तर्हि नशब्दमेव ङित्त्वेन विशेषयिष्यामः,कृङितो नशब्दादिति,तस्मान्नान्नलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति ।शकारवतो ग्रहणं किमिति । यज्ञानामिति ।यजयाचेत्यादिना नङ्, श्चुत्वं,तस्यासिद्धत्वान्नशब्द एवायम्,ननु यद्यपि नामि दीर्घादयं लोपः परः सुपि चेत्येतद्दीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव लोपो न भविष्यत्यत आह सुपि चेत्यादि ।

स्थानिवद्भावादिति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । अथ गृह्यमाणेऽपि शकारवतो ग्रहणे विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्मान्न भवति । ननु संप्रति श्नरूपत्वादत्रैव प्राप्नोति अत आह । विश्नानामिति । अत्र संग्रहश्लोकः ।

नान्नस्याय् विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्येद्,
द्विसेर्न प्राप्तिरेवं क्ङिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्ध्येत्।
कुडिन्नाच्चेच्चाथ यत्नाद्बहुवचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्वा-
द्विश्नानां लक्षणोक्त प्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप्,लोप इत्यर्थ: । राल्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

अनिदितां हल उपधाया:क्ङिति । इकार इत्संज्ञको येषां ते इदित: ततोन्ये ऽनिदित:,तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वेकवचनम् ।सनीग्रंस्यत-इति ।नीग्वञ्चित्यादिना ऽभ्यासस्य नीगागम: । नानन्द्यतइति । टुणदि समृद्धौ, यङ्दीर्घोकित: ।नह्नत्इति ।कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते,येन ना-व्यवधानमित्येकेन व्यवधानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भाव: ।लगिकम्प्योरिति

इदित्वाद्धचनं,कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न रोग: शरीरवि-कारइत्येव सिद्धत्वात् शरीरविकारोत्र व्याधिरुच्यते,न स्वाभाविक:स्थौल्यादि: ।विलगित:विकषितइति ।गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्त: । मित्वादुपधाह्रस्वत्वमिति ।एतदेव मित्ववचनं ज्ञापकं रञ्जेरक्ङित्यप्युपधालोपो भवतीति ।रजकरजनरज:सूपसंख्यानमिति ।कित्वात्सिद्धं कित एते औणादिका: प्रत्यया: क्वुन् शिल्पसंज्ञयो: रजक: पुंयोगान्ङीष् रजकी अपुंयोगे तु नैव ङीषा भवितव्यं,रञ्जे:क्युन्,रजन:

स च बाहुलकाट्टितत, रजनी शूरज्जिभ्यां किच्चेत्यसुन्, शिर: रज: ॥

दंशसंञ्जस्वञ्जां शपि । परिष्वजतइति । ष्वञ्ज परिष्वगे, अनुदात्तेत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥

रञ्जेश्च । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र रञ्जेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

घञि च भावकरणयो: राग इति । हलश्चेति करणाधिकरणयोर्घञ्

चजो: कुधिण्ण्यतोरिति कुत्वम्॥

स्यदो जवे । जवो वेग: । गोस्पदइति ।गार्गतिविषयो वेग इत्यर्थ: तैलस्यन्दइति ।तैलस्य स्रवणमित्यर्थ: ॥

अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा: ।उन्दी क्लेदने,इन्धी दीप्तौ,श्रन्थ मोचनहर्षयो: ॥

नाचे:पूजायाम् ।उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना वर्तमाने क्त: क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी, अथ नाचेरिटीत्येव कस्मान्नोक्तं,नैवं

शक्यं वक्तुम्,इह हि न स्यात् समज्चते गुरु: गुरुं समञ्च्यागत इति,इड्विधौ वृक्कारो वक्ष्यति,निष्ठायां यस्य विभाषेतिप्रतिषेधे प्राप्ते त्क्वायां तथा उदितो वेति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्यमिड्विधीयते इति तेन गुरुमइत्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

क्विव स्कन्दिस्पन्दो: । न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधादेवेति । तेन सेट: क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भाव: ॥

जान्तनशां विभाषा ।मङ्क्वा मङ्त्वा नष्टवा नष्ट्वा,मस्जिनशोर्झली ति नुम् । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं,वर्णग्रहणादेव तदन्तविधिलाभात् ।

शासइदङ्हलो: ।अंगाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हला विशेषणाद्धलादिविधिरित्याह ।हलादौ च क्ङितीति ।क्वौच शस इति ।नित्यत्वात्क्विपो लोपे हलादेरभावाद्वचनंप्रत्ययलक्षणेन तु सिद्धं,यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्वर्णाश्रियत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा राय:कुलं रैकुलमित्यायादेश:

यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव यथा ञ्तृणेडिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागम: इदमपीत्वं हलादौ कृडिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेपि भवति । आशीरिति । सकारस्य रुत्वे र्वोरुपधाया इति दीर्घ: । अथाशास्ते आशास्यमान इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह । यस्माच्छासेरिति अङ्विधौ तावत्परस्मैपदिभ्यामर्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिन: शासेर्ग्रहणम्, इहाप्यङ्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशेषावगतिहेतुत्वात् यथा

सवत्सा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते ननु च नात्राइ केवलो निमित्तमपि तु हलादिरपि स चात्मनेपदिनोपि संभवति तत्कुतःसंसर्गाद्विस शिष्टस्य प्रतीतिः नैष दोषः साधारणासाधारणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति,यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बडवा धेनवो बध्यन्ते,तस्मादइहलोर्द्वयोरप्युपादाने यस्माच्चासेरइ विहितस्तस्यैव ग्रहणं,शासिवसिघसीनां चेति षत्वविधौ

शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं आशिषि लिङ्लोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

शा हौ । उपधाया इति निवृत्तमिति । तद्ध्युपधाग्रहणं क्ङितीत्यनेन संबद्धम्, इह च क्ङिद्ग्रहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन तत्संबद्धमुपधाग्रहणं च निवृत्तम स्थानेयोगा षष्ठी भवतीति । एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयवसंबन्धान्न सर्वस्य स्यात् । क्ङितीत्यपि निवृत्तमिति उत्तरत्र पुनः क्ङिद्ग्रहणात् । तेनेति । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पि-

त्वपक्षे ङित्वाभावाच्छाभावो न स्यात् माभूत्पित्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो पित्वपक्षेप्युपपद्यते त आह । शाधीत्याद्युदात्तमपीति ।यदि तु पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पित्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमित्वबाधनार्थं ततो हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं, धि चेति सकारलोपः येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति

पत्तास्तेषां शाभाव एव विधेयोऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकार-स्याकारे तस्यासिद्धत्वाद्यद्यपि धित्वं लभ्यते,उपधायास्तु पूर्वणेत्वमाशंक्येतावरोधात् ।

हन्तेर्जः ।शितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।

उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च,उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता

इत्यर्थः । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । यमिरमीत्यादि ।यमियंमन्तेष्विति श्लोकौ वक्ष्यते ।वनतेरिति ।वन षण संभक्तौ सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति ।जनसनखनां सन्झलोरित्यनेन अतत अतथा इति । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो लुक् । इह च यथा स्यादिति ।अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वान्न स्यात् । इह च मा भूदिति । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्तइत्यादावपि

स्यात् ।

गमः कौ । अध्वगत इति । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य तुक् । संपदिति । संपूर्वाद्यमेः क्विप् । परीतदिति । तनोतेः क्विप् नहिवृत्तिवृषी त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऊ चेति । चकारादनुनासिक-लोपश्च । अग्रेगूरिति । अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः क्वचिद् ऊडिति डकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोजनमस्ति, ओः सुपी ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति

अग्र्ग्वौ,अग्र्ग्वः। अग्र्भूरिति। एवं च कृत्वा अचि श्नुधात्वित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम्।

विड्वनोरनुनासिकस्यात्। अग्रा इत्यादि। यद्यप्यकारविधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्ध्यति अतो गुणइति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घोच्चारणं घुण घूर्ण भ्रमणे अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् कृत्वा वा,घूरावा,दिण्णु दावा,दण्णु रावा,औस्ट

अथवा ।

जनसनखनां सन्झलोः । झलुशब्देनात्र झलादिर्गृह्यते अनेनादिप्तस्य प्रत्ययस्य झला विशेषणात्, कृडिद्ग्रहणं तस्य विशेषणं प्रकृतं तु झल्ग्रहणं सनो विशेषणम् । तदिहेति । वाक्योपन्यासे । विप्रतिषेधादिति । सनोतिस्तनोत्यादिपाठस्यावकाशोन्यक्तादि कार्यं, तनादिकृञ्भ्य उः तनादिभ्यस्तथासो रिति, इह त्वात्वविधौ सनुग्रहणस्यावकाशः सनु सिषासति, स्यतःसातवानित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति

विप्रेषेधोऽभावादुत्तरस्येति, यत्र क्ङिकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रषेधाभावस्तत्र का कथा द्वयोरप्यसिद्धत्वमत्यत आह । घुमास्थागापाजहातीत्यादि । विप्रतिषेधो भवतीति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकं हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अस्त्वत्रेत्वं तस्यासिद्धत्वादियङादेशे असत्याल्लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे

आल्लोपस्यावकाश:पार्ष्णित्रमंगुलित्रमिति,ईत्वस्य दीयते मीयते,गोदहत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणमर्थवद्भवति नैतदस्ति ज्ञापकं व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्,असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोप: तस्यासिद्धत्वादीत्वमि चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति नास्ति चक्रकप्रसंग: नह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यं,शास्त्रतो नाम व्यवस्था,तत्र पूर्वमीत्वं तस्यासिद्धत्वादाल्लोप:लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वास्यासिद्धत्वादाल्लोप: लोपेनावस्था-

नमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात् पूर्वमाल्लोपः तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति। एवन्तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यान्नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्याजादौ लोपमवादं विदधीत् कथ मिदमस्ति आतो लोप इटि च, ततो घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति इटि चाजादौ च क्ङितीति, किमर्थं पुनरिदमित्वं वक्ष्यति, तस्य बाधनार्थं तत्, ईद्भवति घ्वादीनां, तत एर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः न ल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो यति च, यति च ईद्भवति,

आत इत्यैव, सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यति यद्वल्ग्रहणं करोति तद्गरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति, इह भल्ग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं योगविभाग: कर्त्तव्य: जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति, भलिक्ङिति तत: सनि च जनसनखनामाकारादेशो भवति भलीत्यैव ।

ये विभाषा । जायतइति ।यक् । नित्यजादेशो भवतीति । तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्यैव भवति न तु कदाचिज्जन्यतइति ॥

सन: क्‍िचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । अस्यग्रहणमनन्तरस्य क्‍िचो मा भूद्व्यवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मिन्कार्यित्वेन प्राधान्याद्व्यवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । अन्यतरस्यांग्रहणमिति । ननु नैतद्विस्पष्टनार्थं प्रकृतमनुवर्तत इति, तदाह । ये संबद्धं हीति ॥

आर्द्धधातुके । चिकीर्षितेति । सनन्तात्तृच् भवतीति सर्वत्रातो लोपे कृते अतो दीर्घो यञीत्यस्य कोवकाश:वचनात्पचाव इत्यादौ लोपं बाधित्वा दीर्घोस्तु तत्र चरितार्थमदुपदेशात्लसर्वधातुकानुदात्तत्वमिति तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य,यत्त्वदादिप्रभृतिभ्य: शपो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयति न शपोऽतो लोप इति तत्राह । अदिप्रभृभ्य: शप इति । ये तर्हि न गुणावृद्धिभाजोऽदिप्रभृतयस्तेषामदादिषु पाठोनर्थक: सत्यम् । वृद्धात्वं वृद्धातेत्यादावतो लोपे आर्द्धधातु-

काधिकारस्य प्रयोजनं बेभिद्यते इत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति,यङो यकारोपदेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः। कायतीति। णिज्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियङर्थं च स्यात्। यान्तीति। ननु श्नाभ्यस्तयोरात इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति सार्वधातुके श्नाभ्यस्तयोरेवेति। नैतदस्ति। विपरीतोऽपि नियमस्स्यात् श्नाभ्यस्तयोःसार्वधातुकएवेति तदा च यय तुरित्यादौ न स्यात्,श्नाग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात्। अदातामिति। लुङ् गातिस्थाघ्वित्यादिना सिचो लुक्।

चिस्वद्भावे सति वृद्धिः स्यादिति । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्यथा चिकीर्षकइति,अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः श्यो लुग्विधानेन सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोऽतो लोपो माभूच्चिस्वद्भावात्तु चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव,वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धिग्रहणं, लोपेऽपि रूपासिद्धिरेव ।ततो युक् प्रसज्येतेति । आद्गुणास्तु वार्णत्वान्न लभ्यते,इट्प्रसंगस्तु विशेषाभावान्नोक्तः प्रयोजनसंग्रहश्लो·

को गतार्थः। भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां, दीडोयुडचि क्ङितीत्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृज्जतेः सार्वधातुके तुदादित्वाच्छः तत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं दीडोपि दिवादित्वान् श्यना माव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ॥

असिद्धत्वनिवृत्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः।
आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपौ प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य भवतेरसिद्धत्वान्न वुग्भवेत् ।

न चाद्स्थतुरित्यादावाल्लोप: स्याज्जसिद्धित: ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने भवति मित्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयो: श्रवणं प्राप्नोति तत्राह । रोपधयोरिति । स्थानषष्ठीनिर्देशादिति । रोपधयोरिति ताव-त्स्थानषष्ठी, स्थानं च प्रसंग: रोपधयो:प्रसंगे रम् प्रयुज्यते, रोपधे न प्रयुज्यते

इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्वादन्त्या दचः परः प्रयुज्यते,यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसंगे हि तस्य विधानं विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसंगः इह तु मित्वेनायं न्यायो बाध्यते, स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्तु देशान्तरे प्रयुज्यमानोपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वीजीयास्तु सनः किवीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । भज्जनमिति । लुटि सकारस्य जश्त्वं दकारस्तस्य चुत्वं जकारः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति

रमोवकाश: भ्रष्टा भ्रष्टुं संप्रसारणस्यावकाश: भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽ प्रसंग: भृष्ट: भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेध: अथैवं कस्मान्नोक्त भाजीरस ऋन्वव-रस्यामिति, भ्रस्जे:संबन्धी रसिति योऽयं संघातस्तस्य ऋ इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थं तस्याक्ङिति गुणो कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जनमिति, क्ङिति ऋकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशग्रहणमपि नानुवर्त्यं

नक्षत्र पक्षे ईकः प्रसंगोऽस्ति, अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः क्वः सिचि वृद्धावभावादृदिति, अन्यथा ऋकारविकल्पं वाधित्वा परत्वाद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्नित्यं प्राप्नोति, एतस्मिन्भावे तु क्रियमाणे परत्वादृद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसंगविज्ञानमिति सिद्धमभावादृदिति । न चान्तरंगत्वात्पूर्वमृकारः न सिच्यन्तरंगमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं तर्हि नित्यत्वादृभावः स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते

ऋभावे ऋकारस्याकृते त्वकारस्यैति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या,तस्मादृकार स्व विधेय: तथा तु न कृतमित्यैव भ्रस्जेर्भृज्जिरित्युच्यमाने यङ्लुकि दोष:साभ्या-सस्य भृज्जिभाव: प्राप्नोति,इष्यते तु तत्रापि रोपधयोरेव निवृत्तीरम्भावश्च बरी भृज्यतइति,यदि संप्रसारणे रीगृत्वत इति वक्तव्य मिति रीक्,तस्य तन्नाव्यपति तस्य तद्ग्रहणात्प्रसंग:॥

अतो लोपः । धिनुतः कृणुतइति । इवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः कृवि हिंसाकरणयोः लट् तस्य तस्, धिन्विकृण्व्योर चेति उप्रत्ययोऽकारोन्तादेशश्च तस्य चोप्रत्ययेऽतो लोपः एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुप्रत्ययस्य गुणे कृते ऽतो गुणइति पररूपेणापि सिद्धिः । चेतास्तोतेति । तपरकरणस्य पृथक्व्यावर्त्यस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्क्ङिितस्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम् । एवं च गुणवृद्ध्योर्दीर्घेषु चरितार्थत्वादस्वेषु लोपप्रसंगः ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति, तस्मात्लुटा-

दिषु गु पुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्थैर्ययोरित्यत्र लोपप्रसंग उदाहार्यः ।याता वाता इति । असतिकारेऽत्रापि लोपप्रसंगः आतो लोप इटि चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति आत इट्येवाजादौ क्ङिति नान्यत्रेति ।नैतदस्ति,विपरीतोपि नियमः स्यात् आत एवेटि नान्यस्येति,तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् ।वृद्धिदीर्घाभ्यामिति अचो ञ्णितीति वृद्धेरवकाशः गौरिति अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः वृद्धौ तु युकि चिकीर्षायक इति स्यात्,

अकृत्सार्वधातुकयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाश: चीयते,अतो लोपस्यावकाश: स एव,चिकीर्ष्यतइत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेध: ॥

यस्य हल: । यस्यैति यद्यागन्तुको ऽकार: ततो वर्णग्रहणम् अन्यथा तु सघातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह । यस्यैति सघातग्रहणमिति श्रुतस्याकारस्याविवक्षायां कारणाभावादिति भाव: । अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि नियम: यस्य हल एव नान्यत: ,लोलूयिता

पोपूयिता,कमर्थ्यांद्धि नियमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा,इह चास्ति विधेयं किम्, अन्त्यस्य लोप: प्राप्त: सर्वस्य विधेय: तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति,अपूर्वो विधिरेव भविष्यति, एवमपि क्यस्य विभाषायां दोष: समिधमिच्छति समिध्यति,समिध्यतेस्तृच्,इट् समिधिता,यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोप: यदा त्वलोपपक्षस्तदा सर्वस्यालोप: प्राप्नोति,सघातग्रहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्प्रायेन अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि क्यस्य

विभाषेति विकल्पेन बाध्यः ततश्च पक्षे सघातस्यैव श्रवण स्यात्,यलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनादित्यत आह । हल इति वेत्यादि । एवं च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति,सिद्धमिष्टमवश्य चातो लोप एवात्रेष्टव्यः अन्यथा पापचक इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात् स्थानिवद्भावान्न भवति,तस्मात्सघातस्य ग्रहणमवयवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । भव्येतेति भव्यति:

संयोगान्तोऽस्ति,ज्वरत्वरादिसूत्रे तु वकारान्त उदाहृत: ।

क्यस्य विभाषा ।क्यस्येति क्यच्क्यङो: सामान्येन ग्रहणं, क्यषस्तु हलन्तादसम्भव: । समिधमिवात्मानमाचरतीति ।अपपाठोयम् । एवं हि क्यङो वाक्य न प्रदर्शितं स्यात्,क्यचश्च द्वितीय वाक्यमनर्थकं स्यात् विधिभेदान्नानर्थकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणाच्चेति वक्तव्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः अत्र केचित्सरुवादियकोपि

ग्रहणमिच्छन्ति, क्यस्येति कितौ यकारस्य ग्रहणे तात्पर्यम्, आदित्वं ककारस्यादिवर्जित वदन्ति । नेति वयम् । आदित्वाविवक्षाया प्रमाणाभावात् ।

णेरनिटि । इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टब्धत्वादनवकाशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । इयङ्यणित्यादि । ननु पाचयतेः पाकियजियतेर्याष्टिरित्युदाहरिष्यति, एयासश्रन्थौ युजिति युजि प्राप्ते क्विन्नजादिभ्य इति क्विन्प्रत्ययः क्विज्वापुनरय द्रष्टव्यः तत्कथमनवकाशः । उच्यते । यद्यैता-

वत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतोनिटीति वचनादार्द्धधातुकमात्रविषयतास्यावसीयते, ततश्च युक्तमियङादीन्प्रत्यपवादत्वं, वार्त्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः एरल्लोपाचियङ्‌यण्‌गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति । अततदादिति । अत्र चङो ङित्वाद्गुणस्याप्रसङ्गः संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच इति यणोप्यप्रसङ्गः इवङ एवायं विषयः । अत्रेयङि सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भवन्नपि लोपोन्यस्य स्यात् । आशिशदिति । एरनेकाच इति यणोत्र प्रसङ्गः ।

अत्र सत्यपियणि असिद्धत्वात्पुन: प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम् एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्ध्योरयादेशप्रसंग: वार्णादाङ्ग बलीय इति णिलोप: । ज्ञीप्सतीति । आप्ज्ञप्यृधामित् ।अज्झनगमां सनीति दीर्घप्रसग: अनिटीति शक्यमवुं,कथ कारयिता,निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति,सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति,विपरीतस्तु नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति,अनिटो निष्ठाया असम्भवात्, असम्भवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते,अथ

अत्र सत्यपियणि असिद्धत्वात्पुन: प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम् एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्ध्योरयादेशप्रसंग: वार्णादांग बलीय इति णिलोप: । ज्ञीप्सतीति । आप्ज्ञप्यृधामित् ।अज्झनगमां सनी ति दीर्घप्रसग: अनिटीति शक्यमर्त्तुं,कथ कारयिता,निष्ठायां सेटीत्यैतन्नियमार्थं भविष्यति,सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति,विपरीतस्तु नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति,अनिटो निष्ठाया असंभवात्, असंभवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते,अथ

वा 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्वि' त्यत्र णेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्याद्वेधा तुके णेरयादेशो भवति लोपस्यापवादः ।

निष्ठाया सेटि । सेटीति किमिति । अनिटि पूर्वेण सिद्धत्वात्सेडर्थमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृत्तिरित्युत्तरम् । सञ्ज्ञपितइति । वा दान्तशान्तपूर्णे' त्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तः ज्ञपित इति । अथ पुनरिति । प्रतिपत्तृविप्रतिपत्त्या संदिग्धाभिधानम् ।

कालावधारणार्थमिति । सेड्ग्रहणे क्रियमाणे यदा निष्ठा सेड्भवति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं पुनः स्याद्यद्येवमर्थं सेड्ग्रहणं न क्रियेत तत्राह । अकृते हीति । णिलोपे सतीति ।नित्यत्वात् स हि कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि इट् पुनरनित्यः णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात् यस्य च निमित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं नहि वालिसुग्रीवयोर्युध्यमान-योर्भगवता रामेण बालिनि हते सुग्रीवापेक्षया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते ।

शूरमानिनः । सत्यं, कार्यगतभावाभावविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । इट्प्रतिषेधः प्रसज्येतेति ।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्,एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव मनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्तमे,णेरध्ययने वृत्तमित्ययं योगस्त्रेधा विभक्तव्यः क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः णेरित्येको योगः तत्र निष्ठायां नेडिति वर्तते,एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इडन भवति,ततो वृत्त वृत्तमिति निपात्यते,णिलोपः किमर्थमिदं नियमार्थम्,अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति

नान्यत्रेति, क्व माभूत् कारितं डारितं कैमर्थक्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं गुणभाव: एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्व भवति, तयोऽध्ययने, वर्तेरध्ययनएव णिलोप इति ॥

शमिता यज्ञे । तृचि सबुध्यन्तमेतदिति । उदाहृताभिप्रायमेतत्, सूत्रे तु शुद्धप्रथमैकवचनान्त, सर्वासु च विभक्तिषु निपातनं प्रथमैकवचनस्याविवक्षि--

तत्वात् तथा च सूत्रार्थकथनसमये इडादौ तृचीति सामान्येनोक्तं,प्रयोगोपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति,शमितृभ्यश्चैवंनन्तान्निगृहितृभ्यश्चेति च शामित्रमिति तद्धितेपि भवति,सूत्रे च सबुध्यन्त विवक्षितं चेच्छमितर्यज्ञइति प्राप्नोति॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । गण्डयन्तइति ।गडि सेचने घटादि: मडि भूषायाम्,आभ्यामोणादिको झच्, झोन्त: ।स्पृहयालुरिति।

स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् ।स्पृहयाय्यइति ।मृदक्ति स्पृहिभ्य आय्य: । स्तनयित्नुरिति ।औणादिकइत्नु:च् ।पारयिष्णवइति ।णेश्छन्दसीति इष्णुच् नैति वक्तव्ये इति ।णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणे सत्ययादेश: सिद्ध:मात्रालाघवं च भवति । उत्तरार्थमिति ।ल्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेश: ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । अत्र केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यान्तमध्यापिता: अन्ये पंचम्यन्त तत्राद्यपक्षे प्रशमय्येत्यादौ व्यंजनान्ते न स्यात्

नह्यत्र णिर्लघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः न चाव्यवहिते सम्भवति व्यवहित पूर्वमात्रयुक्ते युक्त प्रचकास्थ यत इत्यादावतिप्रसंगश्च, क्व तर्हि स्यात्, प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादौ यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिर्लघुपूर्वो न भवति व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति तथापि भूतपूर्वलघुपूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्रचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसंगः सम्प्रति गुरुपूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्य व्याचष्टे लघुपूर्वाद्वर्णादिति । नन्वत्रापि पक्षे प्रशमय्येत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादयादे-

शाप्रसंगः क्व तर्हि स्यात् मृदमाचष्टइति णिचि प्रकृत्यैकाजि ति प्रकृतिभावा-ट्टिलोपाभावे प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामिति ।

विभाषापः । आप्लृ लम्भने चुरादिः आप्लृ व्याप्तौ स्वादिः द्वयोरपि ग्रहणाम् ।इह इङ् अध्ययने, णिच्, क्रीङ्जीनां णौ वित्यात्वम्, अर्ति-ह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति आप्रूपस्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निर्देश्यः आपुलिति पठितव्यम्, आप्लृशब्दान्ङषिः

ऋकारलृकारयोःसवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, उरण्रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणा-
ल्लपरत्वं,सकारस्य संयोगान्तलोपःतर्हि तथा पठितव्यं,नेत्याह ।इडादेशस्येति।

निष्ठायामण्यदर्थे । ण्यतः कृत्यस्यार्थौ भावकर्मणी इति ।यद्यपि
भव्यगेयादावाप्लाव्यापात्यशब्दयोःक्वापि पदो ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि
णिय: संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थ एव पर्युदस्यते । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति
अधिकारणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणइति ।क्तः प्रत्यय इत्यनुषंगः।

एवमदितमिति भावइत्यत्रापि ।

वाक्रोशदैन्ययो: । दितायुरिति । पूर्ववत्कर्त्तरि क: । दीणकइति। अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थइत्येव, दितं सर्वमस्य, दितमस्य तपस्विन: ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थाद्वति: स्यसिच्सियुट्तासिष्विति

प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, यथा मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति । भावकर्म-विषयेष्विति । अनेन भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो वर्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषित: स्यात्, स्यादयो न विशेषिता: स्यु: भावकर्मणोतादेशवाच्यत्वात्सीयुटश्च तदात्मकत्वात्, अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदायमर्थ: स्यात् भावकर्म-वाचिनी प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा स्यादयो विशेषिता: सीयुडविशेषित:

नहि तद्भक्तस्य तेन सह पौर्वापर्यं संभवति तस्मात्सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता यदा चिण्वदिडागमो भवतीति । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् ।कस्येति ।षष्ठी-निर्दिष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्दिष्टाः अज्झनग्रहदृशामिति षष्ठी-निर्दिष्टम्, अंगस्येति च वर्त्तते, अतोजन्तादीनामंगानामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः ।स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति । कथमित्याह । ते हि प्रकृता इति ।संनिहिता इत्यर्थः ।नन्वंगमपि प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च तत्राह । अंगस्य

त्विति । लक्ष्यविरोधादिति ।यद्वा सप्तमे योगविभाग: क्रियते,आर्द्धधातुकस्येट्,
परिभाषेयं,यो यावान्कश्चिदिडागम: स सर्व आर्द्धधातुकस्यैव द्रष्टव्य:तेनायम-
पीडागम:स्यादीनामेव भवति नांगस्य । कानि पुनरिति ।चिणि यदेवाहत्य वि-
हितं तदेवातिदिश्यते आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्न: । तत्र द्वितीय:
पक्ष आश्रीयतइति श्लोकेन दर्शयति ।चिण्वद्वृद्धिरिति ।यथा चिणि वृद्धि:
तथा स्यादिष्वपीष्यते,घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्,एवमुत्तरत्रापि ।प्रत्येकं संबन्धेन

यथायोगमतिदेशो योज्यः । दायिष्यतइति । आतो युक्चिण्कृतोरिति युक् एतच्चिण्याहत्य विहितं,यच्च हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वमघानीत्यत्र दृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतइति,यच्च चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्, एतदपि चिण्याहत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति । शमे- र्णिचि मितां ह्रस्वः,लृटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्पः णेरनिटीति णिलोपः नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । इट् चासिद्ध इति । आ भाच्छास्त्रीये णिलोपे

कर्तव्ये आ भाच्छास्त्रीयश्चिण्वदिडसिद्धः तेनानिडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः
मे इति ।सूत्रकारायमाणस्य वचनम् ।ननु चास्य चिण्वदिटोवकाशः येऽनिटः
येषु क्रद्धनोः स्यइत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति,आर्द्धधातुकस्येत्यस्यावकाशः सेड्
योस्य विषयो न भवति, यस्तु सेडस्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा दार्द्धधातु-
कस्येड्वलादे रित्ययमेव प्राप्नोति,तत्कथमसिद्धत्वमत आह । नित्यश्चायमिति
अयं चिण्वदिण्नित्यःकृतेऽपि वलादिलक्षणइट् प्राप्नोति,अकृतेऽपि नह्ययं वलादि-

लक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।गुणे कृतइति । परत्वान्नित्यत्वाच्च । उपदेशग्रहणाद् भवतीति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्त उपदेशेत्वजन्त एव,यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि णिङादेशा अपि प्राप्नुवन्ति,तेषामपि तत्र दृष्टत्वादत आह । अंगाधिकारविहितमिति ।अंगस्येति प्रकृत्य यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते,संनिहितत्वात्, न च हनिणिङामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं,वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति,

वधभावस्यावकाश: वध्यात्,वध्यास्तां,वध्यासु:चिण्वद्भावे हन्ग्रहणस्यावकाश: घानिष्यते,अघानिष्यत,अघानिषाताम् ।अघानिषत घानिषीष्टेत्यत्रोभय-प्रसंगे चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ।अथेदानीं चिण्वद्भावे पुन: प्रसंगविज्ञा-नात् वधादेश: कस्मान्न भवति,सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति,ननु द्वितीयाध्याये,तत्रार्धधातुकइति विषयसप्तमी,तत:किमन्तरंगो वधभाव:नैतदस्ति लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी,यत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्तेर्भूरित्यादौ

तत्रैव विषयसप्तमी मव्यादिसिद्धये॥

दीडो युडचि क्ङिति। दीङ इति पंचमीनिर्देशादिति। षष्ठ्यां त्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पंचम्यां तूभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो बलीयानिति अचीति सप्तम्या:षष्ठ्यां प्रक्लृप्तायामजादेर्युड्भवति, सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थ: तदादिविध्यर्थश्च। विधानसामर्थ्याच्चेति।यदि युटोसिद्धत्वेन यणादेश:स्यात् युड्विधानमनर्थकं स्यात्। उपदिय्यइति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयश्रवणा-

द्विशेष:; हलो यमां यमि लोप इति पक्षे यलोपविधानात् । न च पक्षे श्रुतिभेद: यणो मय इति द्विर्वचनविधानादेव सिद्धत्वात्, श्रुतिभेदोपि व्यंजनास्परस्यैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । उपदानमिति । मीनातिमिनोतिदीडा ल्यपि चेत्यात्वं, दीड इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदिति ।

आतो लोप इटि च । इहाचि क्ङित्यार्द्धधातुकइति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्कामन्यतमेनानुभूतान्यतरविशेषणेना ऽनुभूतो-

भयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इट: समुच्चयसंभवाद् द्वादश पक्षा: संभवन्ति तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवाचा इट: समुच्चय:आंगादि प्तश्च प्रत्ययो वा विशेष्यते,इट्यजादौ च प्रत्ययइति विज्ञायते,तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं भवति,अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात् तदा च डिदार्द्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते नेट: हलादेरिट: कृडित्वासंभवात् आर्धधातुकत्वाद्व्यभिचाराच्च,ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसंग: अथ किद्विशिष्टेनाचा समुच्चय: कृडित्यजादौ भवतीटि

चेति, ततोऽकृडिदर्थमनजाद्यर्थं चेड्ग्रहणं भवति पपिथ दासीयेति, अथार्द्धधातुकविशिष्टे-
नाचासमुच्चयस्ततोऽकृडिदर्थमनजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं, पपिथ दासीय, व्यत्परे
इतीरमात्रे लोपप्रसंग: तदेवमचा समुच्चये चत्वार: पक्षा: एवमार्द्धधातुकेन, एवं
कृडितेति द्वादशपक्षा: तयोरप्युभयविशिष्टयोस्तएव दोषा यांस्त्ववोचाम् ।
अथाविशेषितेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदानार्द्धधातुकार्थमिड्ग्रहणमिति व्यत्यरइत्यत्रैव
प्रसंग: अथ कृडिद्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदाऽकृडिदर्थमनार्द्धधातुकार्थमिड्ग्रहणं

पपिथ,व्यत्यरे,अथाज्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयः अनजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं दासीय,व्यत्परे,अथाज्विशिष्टेन क्ङिता समुच्चयःततोनजाद्यर्थमकिदर्थं चेड्ग्रहणं दासीय,पपिथ,अथार्द्धधातुकविशिष्टेन क्ङिता समुच्चयः,तदानार्द्धधातुकार्थमक्ङिदर्थं चेट्ग्रहणं व्यत्परे,पिपिथ।तदेवमेकादशपक्षा दुष्टाः द्वादशःपक्षः शिष्यतेऽविशिष्टेन क्ङिता समुच्चय इति,अत्र च पक्षे अच्यार्द्धधातुकइति विशेषणद्वयमविशेषाद् द्वावपि क्ङिदिटावुपनिपततीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं भवति,तेन

पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्परे इत्यनजादावनार्द्धधातुके च न भवति स एष निर्दोष: पक्षस्तमिममाश्रयति ।इट्यजादावार्द्धधातुकइति ।क्ङिति चेति ।अजादावार्द्धधातुकइत्यनुषङ्ग:दासीयेति ।आशिषि लिङ् उत्तमैकवचनमिट्, इटोत् । अत्र सीयुट इड्भक्तत्वादिटोऽजादित्वाभाव: ॥

ईङ्यति ।दीर्घविधानमुत्तरार्थम्,अध्यगीष्ट ।इह तु गुणेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेय: ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । माग्रहणेन मेङ् प्रणिदाने, माङ् माने मा मानइति सर्वेषां ग्रहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गांगतौ, गै शब्दे, गा स्तुतौ छन्दसि, इणो गा लुङि, इरवदिक इति वक्तव्यं, गाङ् लिटीति, सर्वेषां गारूपाणां ग्रहणं॰ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनात् । जुहोतीति । ओहाक् त्यागे । जिहातेरिति । ओहाङ् गतावित्यस्य । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागित्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न

कृतमित्येव ।एतदेवेत्यादि ।यथा चैतज्ज्ञापकं तथा जनसनखनामित्यत्रोक्तम् ।
ईत्वे वकारप्रतिषेध: वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेध: वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थ: । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । घृतं पिबन्ति घृतपावान: वसां वसापावान: क्वनिपीत्वं न भवति,धीवरी पीवरीत्यत्र त्वौणादिकमीत्वं ध्याप्योर्वा संप्रसारणं,तथा च स्थ: क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृत: ।

वान्यस्य संयोगादे: ।सुश्येयादिति ।अन्यस्य ग्रहणेऽक्रियमाणे पूर्वयोगेऽ

ज्येषु सावकाश: अयमपि ग्लायादित्यादिषु,स्थेयादित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादयमेव विधि स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

न ल्यपि । यदुक्तमिति ।ईत्वं न त्वनन्तरमेत्वम्,प्राप्त्यभावात् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् ।अपमित्येति ।उदीचां माङो व्यतीहारइति क्त्वाप्रत्यय: इत्वे कृते तुक् ॥

आङजादीनाम् । ऐज्यतेत्यादौ यजिवपिहीनां हलादित्वादाण् न प्राप्नोति,संप्रसारणे कृते ऽजादित्वाद्भविष्यति,परत्वाल्लादेशेभ्य: प्रागटा

भवितव्यं,ततो लादेशः ततो यका, ततःसंप्रसारणेन,अत आह ।इहेति ।लादेशस्यान्तरंगत्वं लकारमात्रापेक्षित्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषमंगं चापेक्षतइति बहिरंगः कृताकृतप्रसंगित्वाद्विकरणस्य नित्यत्वं, नन्वडागमोपि कृतेपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्य एव,ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति,तत्राह ।शब्दान्तरप्राप्तेरिति ।शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति ।कृते हीति ।अंगस्याडागमः कृते विकरणे विकरणान्तमंगमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति शब्दान्तरप्राप्तिः ।ननु

विकरणोऽपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः ।तथाहि । स कृते ऽडागमे तदादर्धातो-
भवति अकृतेतु धातुमात्रात्, अत आह । शब्दान्तरस्येति ।षष्ठीनिर्दिष्टस्य
यद्विधीयते आगम आदेशो वा तत्रैषा परिभाषा न पंचमीनिर्देशइत्यर्थः ।नित्य-
त्वादेवेति ।एवकारः पौनर्वचनिकः नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, आटा, बाधितत्वात्
यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिकमिति भावः ।अयं योगः

शक्यो कर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण अडेवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धि: अटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि प्राप्नोति अकार्षीत् अचीति वर्त्तते, एवमपि स्वपेर्लङ् सिप्, अंगार्ग्यगालवयोरिति सिपोऽट्, रुत्वं, हशि चेत्युत्वम्, अस्वपोहसन्नित्यत्र वृद्धिप्रसंग: अजादौ धातौ वृद्धि वक्ष्यामि तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं, यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापकृष्यते, अटश्चेत्यत्र चकारस्तस्यैव विधे: समुच्चयार्थ: अटो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा स्यात्तेनाटिटदित्यादौ

परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति,यथा सिद्धान्तेपि,औसीयत् आंकारीयत् उस्पपदान्तात्,ओमाडोश्चेति पररूपं न भवति,उत्तरार्थं तत्राङ्ग्रहणं छन्दस्यपि दृश्यते सुरुचो वेन आव: अट एवात्र छान्दसं दीर्घत्वं भविष्यति,पूरुषो नारक इति,यथा आसन्नित्यत्रापि लावस्थायामेवाटि कृते अअस्ल इतिस्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च,तत्रान्तरंगत्वाल्लादेश: वृद्धिर्लंटमंच च निमित्तमपेक्षते,कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति श्नसोरल्लोपश्च,तत्रान्तरंगत्वाद्वृद्धि:

नानाश्रयत्वाच्च वाणादिगं बलीय इति नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभाव: इह च आयन्निति इणो लङि अटि आइअन्, आटश्चेति वृद्धि प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरंगत्वाद्वृद्धि:नानाश्रयत्वाच्च वाणादिगं बलीय इतिनास्ति, इणो यण् एरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो यण्-विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् ।अत्र श्लोकौ ॥

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदट: ।
अस्वपोऽसतीत्यत्र वातौ वृद्धिमट: स्मरेत् ॥
पररूपं गुणेनाट ओमाडोरुसि तत्समम् ।
छन्दोर्थं बहुलं दीर्घं इणस्त्योरन्तरंगत: ॥

इति ।

न माङ् योगे । यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेध: स्यात्तत्संयुक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आडजादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषेधात्सर्वस्य

प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्, यदुक्तं तत्र भवतीति । तत्र लृङ उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे तदसंभावात्, ङिद्विशिष्टस्योपादानमस्मदादेशो यो माशब्दस्त्वामौ द्वितीयाया इति तद्योगे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा अकार्षीदिति, अथ कथं मा वालियथमत्वगाः स्वच्छन्दमनुवर्हिन्ते न शास्त्रमृषयः किल ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । मा वः क्षेत्र इति । वः युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः उप्तानि मा भूवन् वयेः कर्मणि

लुङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं झेर्जुस्, सिच्, वदव्रजेति वृद्धिः क्वचित्तु माङ् योगेपि भवति इति प्रक्रम्यावाप्सुरिति पठ्यते तथाध्ययनं तु न क्वचिद्दृष्टम् । अभित्था इति। भिदेस्थास्, झलो झलीति सिचो लोपः । आवरिति । पूर्वसूत्रे वृतावेव व्युत्पादितम् ।

इरयो रे । दध इति । ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृते अजादित्वादाल्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । धाञो रेभावस्यासिद्धत्वादिति । नन्वेवमपि रेभावे कृते

तस्यैवेडागमः प्राप्नोति, न च रैभावस्य वैयर्थ्यं, कृसृभृप्रभृतिष्वनिटसु चरितार्थत्वादित्यत आह । अत्रेति । कथं पुनर्लाक्षणिकस्य तस्य इरशब्दस्य रैशब्दस्य रैभावो भवति, कथं वा स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य तस्मिन्निडागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्तमानस्यात्माश्रयदोषो न भवति, तत्राह । तदर्थ चेति । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भवतीत्यर्थः।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । इश्च उश्च य्वू, तयोर्य्वोः, ह्रस्वयोरिदं ग्रहणं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णग्रहणात्, य्वोरितिवर्णग्रहणाताभ्यां

श्न्वादीनां तदन्तविधिः तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यैवान्त्यस्य सिद्धे-र्डकारो विस्पष्टार्थः ।आप्नुवन्तीत्यादि ।यत्संयोगपूर्वमिकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र हुश्नुवोः सार्वधातुके एरनेकाच इति यणा भाव्यं,लुलुवतुरित्यादिकं तु भवत्यैव,ओः सुपीति वचनात् । इयङुवङ्भ्यामिति ।गुणवृद्ध्योरवकाशः चेता गौः इयङुवङोरवकाशः चिक्षियतुर्लुलुवतुः चयनं चायकः लवणं लावक इत्यत्रोभयप्रसंगे विप्रतिषेधः ।तनुवमिति ।अधातुत्वादप्राप्तउवङ् विधीयते ।तन्वमिति ।वा

छन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् ।विष्वमिति ।विष्व इति । सत्सूद्विषेति क्विप् ।अत्र नित्यमो: सुपीत्यनेन यण् प्राप्त: स्वर्गादिषु यजुर्वेदइयङुवडो, बह्वृचे यण् ।

अभ्यासस्यासवर्णे । पूर्वमंगस्याजादो प्रत्यये विधानादिदमारभ्यते । इयेषेति ।अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यद्वक्तव्यं तद्द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तम् ।

स्त्रियाः ।स्त्री इत्येतस्येति ।स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्त्र्यर्थवृत्तेर्वा शब्दस्य ग्रहणं न भवति,आएनद्या: कुमार्यां वयसी त्यादिनिर्देशात् ।उत्तरार्थमिति ।

उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् श्नुधातुभ्र्वा माभूत् ॥

इणो यण् । अत्र सूत्रार्थकथनानन्तरं क्वचित्पठ्यते,अन्तरंगत्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वाणादाग बलीय इति ज्ञापनार्थं वचनमिति, तदयुक्तं,इयङादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमियङ्विषये यण् प्रवर्त्तेत । इयङादेशापवादोयमिति ।इयङादेशस्यैवापवाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । मध्येपवादा इति । एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्दर्शयति ।गुणावृद्धिभ्यामिति ।

यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरम्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुण-वृद्धिविषयेपि स्यात् । अथेणो नेत्यैव कस्मान्नोक्तम्, इयङादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्यैव यण् भविष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रिय: यदिदमपि न दृष्टम् ईयिव, ईयिम् कर्मणि ईयिरे, अत्रयदि प्रतिषिद्धे सर्वणदीर्घ:स्यात् स्यात्, तस्माद्यणेव विधेय: ॥

एरनेकाचो ऽ संयोगपूर्वस्य । तेन संयोगो विशेष्यतइति । यद्य-प्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूत: संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्यनुवृत्तस्य

प्रयोजनान्तराभावात्,अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति,नैतदस्ति, यद्ययधातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा इको यणचीति, तद्यथा कुमार्यौ कुमार्य इति ।ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः नेत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्, न चाधातोरियङः प्रसगोऽस्ति, तत्कथमधातु निवृत्त्यर्था धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यतइति । अंगविशेषणं माभूदिति ।

प्रयोजनान्तराभावात्,अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति,नैतदस्ति, यद्ध्यधातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा इको यणचीति, तद्यथा कुमार्यौ कुमार्य इति ।ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः नेत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्, न चाधातोरियङः प्रसंगोऽस्ति, तत्कथमधातु निवृत्यर्था धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यतइति । अंगविशेषणं माभूदिति ।

अन्यथाधिकारेण संनिहितस्य तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहण, ततश्च यवकि
यवक्रियौ यवक्रिय इति, अत्रापि प्रसज्येत, नक्षत्रांगस्य संयोग: पूर्वावयव इति,
ननु च युवोरिति प्रकृतं तत्र एरित्यनुच्यमाने औरपि यण् स्यात्, लुलुवतुरित्या-
दौ ततश्च तन्निवृत्यर्थमपि स्यादित्यत आह । लुलुवतुर्लुलुवुरित्यैतत्त्विति ।
इह षरित्यनुच्यमानेनैनैवोरपि सिद्धत्वादो: सुपी त्यैतन्नियमार्थं भवति, ओ:
सुप्यैवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति औरेव सुपीति, न भूसुधियोरिति

ण्प्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमाल्लुलुवतुरित्यादौ सिद्धत्वादेरित्येतदो-
निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं, यदि त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्दे
शेन युवोरेवैतद्विशेषणमुच्येत तर्हिरिति शक्यमकर्तुम ।इहापि न स्यादिति ।यदि
धातुना संयोगो न विशेष्येतेति भाव: । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठ-
स्तत्र प्रकृतत्वाद्यणादेश इत्यर्थ: । गतिकारकाभ्याभित्यादि । इष्टिरेवैषा ।
परमनियाविति । भावे कर्त्तरि वा क्विप् ॥

ओः सुपि । सकृल्ल्वाविति । क्रियाविशेषणत्वात्सकृदित्यस्य कारकत्वम् । कटप्र्वाविति । क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च ।

वर्षाभ्वश्च । न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । पुनर्भ्वश्चेत्यादि एवं च पुनर्वर्षाकारेषु भुव इति सूत्रन्यासः ॥

न भूसुधियोः । भूशब्दे न तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्यभावात् । न चोवङः प्रतिषेधः विच्छिन्नत्वात्,वर्षाभ्वश्चेत्यारम्भाच्च । सुधियाविति ।

ध्यायतेः क्विप्, दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके । अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ओरिति चानुवर्त्तते, यद्यपि हुश्नुवोरुवर्णान्तत्वमव्यभिचारितथाप्यसंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुश्नुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्यमोरित्येतत् हुश्नुविशेषणे हि तदणुवन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्नुवन्तीत्यादौ न स्यात्, तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, श्नुप्रत्ययान्तस्यांगस्यावयवोऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्येत्यर्थः

अनेकाच्च इति त्वनेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्न्वर्थमव्यभिचारात् । जुह्वतीति । अदभ्यस्तात् । जुह्वदिति । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः योयुवति रोरुवतीति । युरु इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्ववत्फेरड्भावः इदमेवेत्यादि । एतच्च यङोचि चेत्यत्र छन्दोनुवृत्तिमाश्रित्योक्तं, जयादित्यस्तु तत्र छन्दोनुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । छन्दसि हीति । छन्दसि यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणं न भवति, ततः परस्य तिङ आर्द्धधातुकत्वात्,

यणादेशस्याप्रांगादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं यङ्लुगर्थमिति चेदार्द्धधातुकत्वात्सिद्धमिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्व्यावर्त्यं भविष्यति, अतो न ज्ञापकं हुश्नुग्रहणमित्यत आह । न चेति । असंयोगपूर्वमिति । असंयोगपूर्वोवर्णान्तमित्यर्थः अत्र औरित्यनुवृत्तेर्भिमतद्दत्यादौ न भविष्यति, अनेकाच इत्यनुवृत्तेर्युवन्तीत्यादौ अयुवन्नरुवन्नित्यत्राप्यटोसिद्धत्वादेकाच्त्वमेव, असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तेः प्रोर्णुवन्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यणा, तस्माद्यङ्लुगन्तादन्यद्

व्यावर्त्यं न सम्भवति, आह च हुश्नुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावादिति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।अभूवन्निति । गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । अभूवमिति मिपोऽम्भावः ।लुङ्लिटोरिति किं, भवति भविष्यति,शप्स्ययोर्न भवति ।यदि क्ङितीत्यनुवर्तिष्यते,अभूवमित्यत्रापि तर्हि न स्यात्,एवं तर्ह्योरित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अचुवर्णान्तत्वान्न भविष्यति, अभूवमित्यत्र भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम्,एतच्चै-

न्घिभवतिभ्यां चेत्यत्र विस्तरेणोक्तम् ॥

ऊदुपधाया गोहः । उदाहरणेषु णिच् ण्वुल् णिनिः आभीक्ष्ण्ये णमुल्, घञित्येते प्रत्ययाः सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य ऊकारः । उपधाया इति किमिति । ओरित्यनुवृत्तेरेवोकारस्य भविष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च ओरित्युच्यते न चास्योपधोकारः सम्भवति ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति विषयोपलक्षणं भविष्यति, न तु कृतगुणप्रतीत्यर्थम् । अन्त्यस्य माभूदिति ।

नोपलक्षणत्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य निवृत्तावन्त्यस्य स्यात् । गमहनजनखनघसा`मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्थमप्यवश्यमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाव: ।विकृतग्रहणं विषयनियमार्थमिति । गुह इत्युच्यमाने धातु-निर्देशोयं भवति, ततश्च कृडिढ्विषयेपि तत्स्वरूपप्रयुक्तमत्वं स्यात् । तस्माद्गुत्वस्य विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतांस्पष्टयति ।यत्रेति । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थ: । अयादेशप्रति-

षेधार्थं च केचिदिच्छन्तीत्यादि । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चाक्ङितीत्युच्यमाने सिद्ध्यति,लाघवार्थं तु गोहइत्युक्तं,तच्च कालावधारणार्थमप्यर्थाद्भवति,गुणोत्तरकालमूत्त्वमिति,इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्यमित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणइति ।यदि हि प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा `ल्यपि लघुपूर्वा`दित्ययादेशे तस्या सिद्धत्वाल्लघुपूर्वो इकार इत्ययादेशः स्यात्,यदा तु गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेप्योकारस्य

गुरुत्वादयादेशाभाव: सिद्ध्यातीति, तदेतद् दूषयति । व्याश्रयत्वादिति । कथं व्याश्रयत्वमित्याह । णावुत्वमिति ।

दोषो णौ । किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष इत्येवोच्येत विषयार्थमिति चेत्, न णादिति विषयस्य साक्षान्निर्देशात्, प्रदूष्य गत इत्यादावयवादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत् न दत्तोत्तरत्वात्, उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्माद्दुष इत्येव वक्तव्यमत आह । विकृतग्रहणमिति ।

क्रम: प्रस्ताव: प्रकरणमित्यर्थ: ॥

वा चित्तविरागे । चित्तविरागश्चितस्याप्रीतता, प्राप्तविभाषेयं, णावित्येव, चितस्य दोष: ।

मितां ह्रस्व: । रजयतीति । रञ्जेर्णौ मृगरमणउपसंख्यानमित्युपधालोप:

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । न ह्रस्वविकल्प एव विधीयेतेति । एवमपि ह्रस्वपक्षे अशमीति सिद्ध्यति, पक्षान्तरे अशामीति यथाप्राप्तं दीर्घ एवावस्थास्यत-इति भाव: । शम्यन्तं प्रयुक्त इति । यद्यपि चिण्विषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च,

तथापि णिजुत्पत्त्यै हेतुव्यापारमात्रप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्त्ता नापि वर्तमान: काल इति न दोष: । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति ।स्थानिवद्भावे हि सति यश्चिण्णमुल्परो णि: न तस्मिन्मिदंग,पूर्वेण णिचा व्यवधानात्,यस्मिंश्च मिदंग न स चिण्णमुल्पर: परेण णिचा व्यवधानात्,ततश्च ह्रस्वविकल्पो न स्यात् पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्व: स्यात् ।ननु दीर्घविकल्पेपि यावता स्थानिवद्भाव:कथमिवैतत्सिद्ध्यति तत्राह ।दीर्घविधौ त्विति । न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना

स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्दीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थ: । तथेत्याहि । अत्र दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भावतीत्यनुषंग: शमेर्यङ् द्विर्वचनं,नुक्,णिच्यतो लोप: यस्य हल: शंशमि इति स्थिते यदा ततश्चिरणमुलौ भवत: तदा दीर्घविकल्प: सिध्यति,अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थ: ।एतदेव स्पष्टयति । योसाविति ।यश्च यङकारइति ।णौ लुप्यतइत्यनुषंग: ।एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्येतत्स्पष्टीकृतं णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्,

ह्रस्वविकल्पो न स्यादिति युदुक्तं तत्समर्थ्यते ।ह्रस्वविकल्पेत्विति । णेर्णि:, णिणि:, सोन्तो यस्य स णिएयन्त: एतेन यङ्एयन्तइति व्याख्यातम् । असिद्धिरेवेति ।कस्य,प्रकृतत्वाद्दीर्घस्य,एवकारेण तु शब्देन चैतद्दर्शयति ।णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शंका,णिलोपस्य तु स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोष: यङ्एयन्ते तु भवतु नामायं विकल्पस्तथापि पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिद्ध्यति,णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्त्तव्यायामतो लोपस्य स्थानिवद्भा-

दीर्घस्यानुन्मेषादिति ।स्यादेतत् । दीर्घविकल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः सिध्यति,असिद्धवदत्रामादिति णियडोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह । व्याश्रयत्वादिति ।व्याश्रयत्वमेव दर्शयति ।णौहीत्यादि ।किं च हेड वेष्टने घटादिः तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात् दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घं एव विकल्पनीयः।

ल्हादो निष्ठायाम् ।ह्लादी सुखे च,ईदित्वान्निष्ठायामनिट्,क्वचित्प-

पठ्यते, ह्लादइति योगविभाग: क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात् प्रल्हत्तिरिति, भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । उरश्छद इति । छद आवरणे, चुरादिणिच्, पुंसि संज्ञायामिति करणे घ: कर्मणि षष्ठ्या समास: ननु चात्र घे परतो ण्यन्तमङ्गं तस्योपधादकार: न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादच:परस्मिन्निति

पठ्यते,ह्लादइति योगविभागः क्रियते,किन्त्वपि यथा स्यात् प्रल्हत्तिरिति,भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् ॥

छादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य । उरश्छद इति । छद आवरणे,चुरादिणिच्,पुंसि संज्ञायामिति करणे घः कर्मणि षष्ठ्या समासः ननु चात्र घे परतो ण्यन्तमंगं तस्योपधाऽऽकारः न च सा ह्रस्वभाविनी,न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति,णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादचःपरस्मिन्निति

स्थानिवद्भावाच्चात् आह । णिलोपस्य चेति । अपर आह । णाविति वर्त्तते, णौ परतो यो णिस्तत्र यद्गतंस्योपधाया ह्रस्व:, छादेरिति चैकानिर्देशो न णिचेति ननु यत्र त्रिप्रभृतय: सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्ततश्चाद्युपसर्गस्येत्येव सिद्धं किं सूत्रशि-क्षायाऽत आह । उत रा हीति ।एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति ।नहीति ।

ईस्मन्त्रन्क्विषु च ।अर्च्चिर्ष्णुचिहुसृपिच्छादिभ्य इसि रि तीसि-प्रत्यय:, मनिन् सर्वधातुभ्य: ष्ट्रन्सर्वधातुभ्य: योगविभागाद्द्विप्रभृत्युपसर्गादपि

भवति समुपच्छदि:॥

गमहनजनखनघसां लोप: क्ङित्यनङि ।जघ्नतुरिति । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् ।जज्ञतुरिति ।जन जनने परस्मैपदी जौहोत्यादिक: नकारस्य चुत्वम् ।जज्ञ इति । जनीप्रादुर्भावे,अनुदात्तेत्दैवा दिक: ।जज्ञतुरिति। लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेश: घकारस्य चर्त्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ।जक्षन्निति ।लुङ्सनोर्घस्लृ मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् ।अक्षीत्यैवेति ।अचि श्नुधात्वित्यत: तस्य तु दोषो

णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शित: क्वचिद्व्यभिचाराभावात्, क्वचिदसंभवात्, इह तूपयोग: तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

तनिपत्योश्छन्दसि । वितत्निरइति । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेपि तस्यात् एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ न भवत: । पप्तिमेति । लिट्, मस्, इट् ।

घसिभसोर्हलि च । सूत्रे चकारस्य पाठोऽनार्ष: । तथा च वार्त्तिकं हल्ग्रहणमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । तथा च क्रियतइति । यदि क्रियेत

अभ्यक्तत्वाद् द्विवर्चनं न स्यादितिभाव: ।पूर्वत्राचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं,तदुपादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चय: यदि पूर्वत्राचीत्यनुवर्त्ती नेहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्तुंमुत्तरार्थं तु तत्कृतम् ॥

हुफलुम्यो हेर्धि: । हलादेरिति ।हुफलुम्य इति पंचम्या हलीति सप्तम्या: षष्ठीप्रकल्प्यतइति भाव: । यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावाद दादिविधिर्न स्यात् हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तत्वाभावाच्च भविष्यति ।

भिन्धीति । श्नसोरल्लोपः । प्रीणीहीति । ई हल्यघोः । जुहुताभिति । लोटो लङ्वत् तसस्ताम् । रुदिहीति । शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिटि कृते पुनर्द्वित्वप्रसंगः । इहेत्यादि । धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति, तातङोवकाशो तुह्यलुप्योऽन्यः जीवतात्त्वमिति, आशिषि तुह्यलुप्यः तूभयप्रसंगेपरत्वात्तातङ् अथ कृतेपि तस्मिन् स्थानिवद्भावाद्धित्वं कस्मान्न भवति, तत्राह । तत्र कृतइति । भिन्धकि छिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकच् स्यादित्

आह ।भिन्धकीति ।अपुर आह,स्यान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थ:हका-
रस्य धकार आदेश: ह्लीत्यपि नानुवर्त्यं,न क्वाप्यनिष्टप्रसंग इति ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ।उरु कृदुरुणस्कृधीति । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं क: करदिति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति ।न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र श्रुधी ह्वस्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । अतोन्यत्रेति ।शृणुधीत्यतोन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

अडितश्च ।मलोपाभावस्त्विति ।अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्त-स्याभाव: ।अडित्वादेवेति ।नासौ यत्न साध्य इत्येवशब्दार्थ: ।यमे: शपो लुगिति ।बहुलं छन्दसीत्येव,एव मुत्तरत्रापि॥

चिणो लुक् । चिण इति पंचमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात् । प्रत्ययस्येति ।प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति वचनादंगाधिकाराच्चैतल्लभ्यते,तेनाकारितरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च य: संघातस्यस्य युगपल्लुंड भवति,प्रत्यैकं प्रत्यय-

त्वेपि संघातोऽप्रत्ययो ह्ययम् । ननु चेदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषय-विषयिभावस्तत्कथं चिणो लुक्चिणो लुक्येवाऽसिद्धो भवति अत आह । चिणो लुगित्येतदिति । अथ वा क्ङितीतिवर्तते चिण इति पंचमी तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तेन क्ङित: प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

अतो हे: । गच्छेति । इषुगमियमां छ: । धावेति । धावु गतिशुध्यो: पाघ्रादिसूत्रेण सर्तेर्धावादेश: । लुनीहिति । प्वादीनां ह्रस्व: ई हल्यघो: ननु

त्रानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति,ईत्वमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह ।ईत्वस्येति । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे उत: प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मादेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेपि न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोसिद्धत्वं नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्यौकत्वात्,तस्मादत इत्यस्य इहि अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।उत: प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्य भावे

कामचार: तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।
न सम्भवति चोकार: प्रत्ययान्तो यदा पुन: ॥
विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।
आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भव: ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु कुरु इत्यादावेव स्यात्,सुनु चिनु इत्यादौ तु न स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वग्रहणमस्मिन्पक्षे अंगविशेषणं विज्ञायेत

ततश्च क्षिणु इत्यादौ न स्यात्, क्षिणु हिंसायां तानादिकः अत्र धातौ गुणो न भवतीत्याहुः ।तस्मादुकारो विशेषणं तेन तदन्तविधिः यद्येवं तनु कुरु अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो न तदन्तः अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदेशिवद्भावात् ।एवं स्थिते ॥

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।
आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तक्ष्णुहि ॥
तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव गृह्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य संज्ञा, ततः किं,

संज्ञिप्रत्यायनपरा संज्ञा तस्या विशेषणम् ।
अयुक मिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ॥
विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।
विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवो तोविशेषणम् ।
स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं पश्चाचतु विशेषणम् ॥
प्रत्ययस्येति, नैवेह किंचिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्, योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । युहि रुहीति ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातो परस्य न भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं छन्दसि चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते अस्येत्यनुच्यमाने म्वोरिति षष्ठ्याश्रयणे न म्वोरेव लोपो विज्ञायेत, एवंचोतश्च

प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पंचमी न बाधिता भवति । लुगितिवर्त्तमानइत्यादि । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् ।लुगादय: सर्वादेशा इति संज्ञाविधाववोचाम,सर्वस्य लोपे कृते सुन्व: सुनुव इति न सिध्येत् तस्मादन्त्यस्य लोपार्थं लोपग्रहणं,किं च कुर्व: कुर्मं इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात् न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् लोपे तु सति भवति॥

नित्यं करोते: । करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति ।उतश्च प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते,

उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिमनूद्य प्रतिषेधं दर्शयति ।आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणंविस्पष्टार्थम् ॥

अत उत्सार्वधातुके ।करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति ।उतश्च प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते ।सार्वधातुकइति किमिति ।सत्यपि सार्वधातु कग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसंग: करिष्याव: कर्त्ताराविति ।स्यतासिभ्यां व्यवधानान्न भविष्यति,कुरुत इत्यत्रापि तद्धुप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात्,तस्मात्सार्वधातुके परत:करोतेरंगस्ये-

त्यथासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदंगं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् एवं च च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसंग इत्युतश्च प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्, उप्रत्ययान्तात्करोते:परं क्डित्सार्वधातुकमेवेति प्रश्न: । भूतपूर्वेपीति ।करुहि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्यत्वाद्धिलुकि कृते क्डित: परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमतांगस्येति प्रतिषिद्धं तस्माद्भूतपूर्वेपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम् ।असिद्धो ह्लिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति,

तस्माद्विस्पष्टार्थं बर्ब सार्वधातुकग्रहणं यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभाव: तथा तत्रतत्र वक्ष्यते । इह यद्यपि भाव्यमानोऽप्युकार:सवर्णान् गृह्णाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह । तपरकरणमिति । असति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपधलक्षणो गुण: स्यात् स माभूदिति तपरकरणं,तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूत ॥

श्नसोरल्लोप: ।तपरकरणं किम् ।आटो माभूत्,आस्ताम् आसन्,असिद्ध आट् एवं तलाभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तपकरणम् । अथात्र सार्वधातु-

काधिकारस्योपयोगो नेत्याह । एन: सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुप्रयोगे भूभावो नास्ति इहामासु: । सत्यं, तत्र द्विर्वचने हलादिशेषे च कृते येन नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घत्वे कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरात: । लुनतइति । लट् आत्मनेपदेष्वनतइति झस्यादादेश: लुनतामिति लोटि आमेत: । अलुनतेति । लङ्, भिक्षतइत्यादौ भृञामिदितीत्वम् ॥

यान्ति वान्तीति । असति हि श्नाभ्यस्तग्रहणे श्नो गुण इत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावक्ङिति चरितार्थत्वादिह लोप एव स्यादितिभावः । श्नुनादिति उत्तरसूत्रे क्ङितीत्यस्य सम्बन्धः स्थित एवेति नायमीत्यस्य विषयः इहाकारेणाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जाग्रतीत्यत्र न भवति तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा इति वा श्लोन्त्यस्यैति वा आकारस्यैव लोप इत्यादिमत्वा व्याख्यातम् । श्नाइत्यैतस्याभ्यस्तानां चाकारस्यैति । आकारान्तानामिति तु

व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एवमभ्यस्तमप्याकारान्तं, ववलुरित्यादौ भवत्येव लोपः ।

ई हल्यघोः ।लुनन्तीति ।असति हल्ग्रहणे ईत्वलोपयोः पर्यायः स्यात्, एकविषयत्वात् ।घुसंज्ञकेष्वेव वा लोपः स्यात्, अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

इद्दरिद्रस्य । इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् । सिद्धश्चेति ।

यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा लोप: कर्त्तव्य: आर्द्ध-धातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भाव: ।आकारान्तलक्षणइति ।आर्द्धधातु-कइति परसप्तम्यां तस्योपस्थितिं प्रतीक्ष्य लोप: कर्त्तव्य: ततश्च श्याद्व्यधेत्याकारान्त-लक्षणो णप्रत्यय: स्यात्,तत्र कृते ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्च,तत्र लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, युकस्तु लोपे कृते ऽप्राप्ति: ततश्च उभयोरप्यनि-त्ययो: परत्वाद्युक्,स्यात्,अथापि लोप: स्यादेवमपि अदरिद्र इत्यत्राचक्रावशका-

णित्येव स्वरो न स्यात्, ईषद्दरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात् ।दरि-
द्राय कइति ।ण्वुलि,युक् ।दरिद्राण इति । ल्युट् ।दिदरिद्रासतीति ।तनि-
पतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा,तेन लोपपक्षे इट्,अन्यत्रेडभाव:
अद्यतन्यामिति ।लुङ एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा ।अदरिद्रासीदिति ।यमरमनमातां
सक्चेति,एकाच इति तत्रानुवर्त्ततइत्येकीयं मतं चिणि अदरिद्रिअदरिद्रायि,ण-
लिददरिद्रौ । छान्दसं ह्रस्वत्वमिति ।अन्यथा आतो धातोरिति लोपे दरिद्र

इति निर्देशः स्यात् ।

भियोन्यतरस्याम् । हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइति । नैतेषामत्रोपयोगः तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजादावभ्यस्तु विभ्यतीति, एरनेकाच इति ह्रस्वस्यापि यण् भविष्यति, न चैत्वविधेर्वैयर्थ्यं हलादौ चरितार्थत्वात् तथा बिभेतीति अक्ङित्यपि भवतु गुणो भविष्यति इत्वविधिश्च क्ङिति चरितार्थः तथाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्भीतिइत्यादावार्द्धधातुके न भविष्यति, क्वसावपि तदि

प्राप्नोति,छान्दसः क्वसुः दृष्टानुविधिश्छन्दसि ॥

जहातेश्च । अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोगः, अत एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्,अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरार्द्धधातुके न भविष्यति,लिडजादिः ॥

आ च हौ । सार्वधातुकमेव हि ।

लोपो यि । अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यंकि न भविष्यति,यद्यपि यकारेण सह द्विर्वचनान्न जहातिरभ्यस्तम् ॥

'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।देहिधेहीति ।दाग्धाञो रूपे, दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यंवहित: देङात्मनेपदी ।शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाण-शकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागत:किं तर्हिं औत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी विभक्तेस्तु लुङ्याादिलोप इति भाव: । संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्ध: संज्ञिन:कार्यं सम्पादयति,यथा डमुटष्टित्त्वम् ।एतच्च नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यत्राश्रित्योक्तम्।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । एकशब्दोऽसहायवचनो न संख्यावचनो

'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।देहिधेहीति ।दाण्याओ रूपे, दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यवहित: देङात्मनेपदी ।शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाण-शकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागत:किं तर्हि औत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी विभक्तेस्तु श्लुइयादिलोप इति भाव: । संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्ध: संज्ञिन:कार्यं सम्पादयति,यथा डमुटष्टित्वम् ।एतच्च नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यनाश्रित्योक्तम्।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । एकशब्दोऽसहायवचनो न संख्यावचनो

मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः द्वयोरेव मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयो र्निमित्तनिर्देशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः, नेमुः सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वसत्वयोः कृतयोरंगस्यादेशादित्वात्, तस्माद्गुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्देश इति दर्शयति । लिटि परत इति । लिटिपरत्रावस्थिते य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्यांगस्य नास्तीत्यर्थः । चक्षरतुरिति । अयुक्तमिदमादेशादित्वात्,

क्वचित्तु ततक्षुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयोगान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः तत्सरुवुरिति प्रत्युदाहरणं, त्सर छद्मगतौ । चकणतुरिति । कणतिः शब्दार्थधातुवर्गे भूवादौ पठ्यते । जगणतुरिति । गण संख्याने चुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः एतच्चघुषिरविशब्दन इत्यत्र वक्ष्यते । यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहत्य न विहितम्, अभ्यासनिमित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिण्निमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पन्ने

पश्चाद्भवति । अनैमित्तिकौ नत्वसत्वे इति ।ततश्च प्रागेव लिडुत्पत्तेस्ताभ्यां भवितव्यं तेन तदाद्ययं लिटिय आदेशस्तदादि न भवति,यदि लिटा आदेशो विशेष्यते एतवमलिट्यपि प्राप्नोति,पक्व:पक्ववानिति,नैष दोष: । चकार: समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवेत्वम्,इह तर्हि स्यात् पिपठिषति,कुडितीति वर्ती,एवमपि पापठ्यते,अत्रापि प्राप्नोति,नैष दोष: । इह अभ्यासकार्येषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौ,तयोरन्येऽपवादास्तैरेह दीर्घोकित इति दीर्घत्वं च

प्राप्नोति अनेन लोपश्च,तत्र दीर्घ स्यावकाशो बाभाष्यते,अस्य विधेरवकाश: पेचतु:पेचु: पापच्यतइत्यत्रोभयप्रसगे अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो बाध्यते,तत्संनियोगशिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति,अभ्यासविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्र इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयो: प्रसंगस्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसंग इति न सर्वेषां प्रवृत्ति: ।ननु च बभणतुर्बभणुरित्यादावभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादनादेशादित्वात् एत्वाभ्यासलो-

षाभ्यां भाव्यं, विप्रतिषेधस्य तु जह्नतुर्जह्नुरित्यादौ यत्र कुहोश्चुरिति चुत्वं क्रियते सावकाशः स्यादत आह ।इहेति ।अत्रैव ज्ञापकमाह । तथा चेति ।रूपाभेदेत्विति ।यत्रादेशस्य स्थानिना सहरूपभेदो नास्ति तत्रेत्यर्थः ।शसिददुयोरिति अभ्यासे चर्चेति सर्वत्र जश्चरोः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति, तेन शसेः शकारस्य शकारो ददेर्दकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादी भवतः यदि चाभिन्नरूपोप्यादेश इहाश्रीयेत

तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे न शसददवादिगुणानामिति शसिदद्यो: प्रतिषेधोनर्थक: स्यात् कृतस्तु ज्ञापयति, रूपाभेदे य आदेश: स इह नाश्रीयते इति यदि पुनराश्रीयेतेति किं स्यादित्यत आह । अन्यथेति । प्रकृतिर्जश् प्रकृतिश्चच्चा-दिर्येषां तेषां न स्यात्, वचनं तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । अहं पपचेति । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे रूपं, णित्वपक्षे तु परत्वाद्वृद्धौ कृतायां तपर-करणादकाराभावादेवाप्रसंग: । देमतुरिति । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना लिट: कित्वे

सति न लोपः ।नशिमन्योरलिट्यैत्वमिति ।अलिटीति पादपूरणार्थोऽनुवादः श्लोको ह्येवं भाष्ये पठितः ।

नशिमन्योरलिट्यैत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।
अनेशन्मेनकेत्यैतद्व्येमानं लिडि पेचिरन् ॥

इति ।अनेशन्निति,झोऽन्तादेशः अनेशन्नस्येषवः अनेशमिति तु प्रायेण पाठः तत्र मिपोऽम्भावः । दिपकादिष्विति ।दिपकादिषु हि इत्वप्रतिषेधो

वक्ष्यते, एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमित्यनाश्रित्योक्तं, छन्दसीतिवचनान्मैननकेति भाषायां न प्राप्नोति, यदीष्यते पृषोदरादिषु द्रष्टव्यः। लुंग क्रियतइति। छान्दसत्वात्, बहुलं छन्दसीति वा शपो लुप्तत्वात्। पेचिरन्निति। पचेरन्निति प्राप्ते, क्वचित्पठ्यते यजिवप्योश्च, आयेजे आवेपे, यजेर्वपेश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरप्याडिति, अपर आह। लिटि तस्य एशादेशः सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, छन्दसीत्यनुवृत्त्येणा·

देश: एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तता तिङित्याड: समास इति, तथा चावगृह्णा न्ति यक्षंचयोश्च मनुरायजे पिता, आयेजइत्या येजे इति ॥

थलि च सेटि । पेचिथेति ।क्रादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेत्वत इति प्रतिषेधे प्राप्ते ऋतो भारद्वाजस्येति नियमात्पक्षे इट् । पपक्थेति । अन्येषां प्रतिषेध: थल्ग्रहणमनर्थकं, पेचिवेत्यादावन्यत्र सेटि कित्वात्पूर्वेण भवितव्यमेवा आह । थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । किमत्र विस्पष्टनीयं तद्दर्शयति । अक्ङिदर्थ

मित्यादि । वारम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्याद्यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थमिति बह्वश्च विशेषाः प्रकृताः अत एकहलमध्यइत्यादयः तत्रा सति थलग्रहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिविव, ररादिव इति अथानेकहल्मध्यार्थं तत्सरिवेति, अथादेशार्थं बमणिवेति, उतालिडर्थं पठित इति उताकृ-ङिदर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विशेषा अनुवर्त्तन्ते क्ङितीत्येतत्तु निवर्ततइति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्पष्टार्थं थलग्रहणं कृतम् ॥

तृफलभजत्रपश्च । फल निष्पत्तौ, ञि फला विशरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । गुणार्थमिति । न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं बाधितुमित्यर्थः । श्रेथुरिति । पूर्ववत्कित्वनलोपौ ॥

राधो हिंसायाम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ननु च नात्रापूर्वमवर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्कथमवर्णस्थानरत्वं भवतीत्युक्तमत आह । अत इत्येतदिति । अत इति तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते

ततपरत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्यासंभवात्तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वेति । पूर्वत्र त्वत इति विरोध्युपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः एकहल्मध्ये चेति । अत्र एकहलमध्ये इत्येव, अत आतइति च द्वयमपि नानुवृत्तम्, एकहल्मध्यइत्यनुवृत्तेर्यत्तदध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

फणां च सप्तानाम् । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यतइत्याह । फणादीनामिति । फण गतौ, राजृ दीप्तौ, टुभ्राशृ टुभ्लाशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ,

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्त्यवर्जं फणादय: सप्त/ अत्र राजप्रभृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति, उक्तोत्र न्यायो राधोहिंसायामित्यत्र ॥

न शसददवादिगुणानाम् । अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोकारस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्प: स्यात्, ततश्च वा जृभ्रमुत्रसामिति यद्ग्रहणं तदेवादित: पाठ्यं स्यात् तस्माद्गुणग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य

चैति । तस्य संबन्धी योऽकार इत्यर्थः ।संबन्धित्वमपि तस्य तत्स्थानिकत्वा-तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् ।शशसतुरिति । शसु हिंसायां,दद दाने, अनुदात्तेत्,टुवम् उद्गिरणे विशशरतुरिति । शृ हिंसायाम्,ऋच्छत्यृतामिति गुणः यदुक्तं गुणइत्यैवमभिनिर्वृतस्यैति तदुदाहरणं दर्शयति ।गुणशब्दाभि-निर्वृतस्यैति । उरण् रपर इत्यत्र सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो भवन्नेव रेफशिरस्कोऽभिनिर्वर्त्तते,एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः,

लुलविथेत्यत्र तु अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेशस्तदवयवोकार: क्वचित्पठ्यते गुणशब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य हि ग्रहणे शशिददुयोर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थ: ।

अर्वणस्त्रसावनञ ऋकार उगित्कार्यार्थ: तेन सर्वनामस्थाने नुम् भवति । स च नञ उत्तरो न भवतीति ।चेदित्यनुषंग: अर्वतीति उगित्वान्नान्तत्वाद्वा-ङीप् ।आर्वतमिति । तद्धितेपि भवति, असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन

नञिवयुक्तन्यायाभावाद्विभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुश्चेत्परो न भवतीति प्रथमैकवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

मघवा बहुलम् । मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । मघोन इति । श्वयुवमघोनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति मघवान्, मघमिति धननाम, छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्रसारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति लोपप्रसंगः व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नाशंकनीयं, शसि संप्रसारणे यस्येति

लोपः य एवं तर्हीत्यदेवेदमव्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं तथा न केवलमस्यैव अर्णसोऽपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

अर्णसस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

ऋधातोर्वनिपि गुणे च कृते अर्वन्निति रूपं, तस्माद्विनि मतुपि

अर्वन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिष्प्वर्णामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्छान्दसत्वादेव । माघवनमिति । जन्निति प्रकृतिभावः ॥

पादः पत् । पादिति । पादशब्दोलुप्ताकारो गृह्यतइति । पादयतेः क्विन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थोयोज्यः लुप्ताकारः पादशब्दोपि गृह्यते,

पादयति:क्विबन्तोऽपि अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यात् तदन्तस्यांगस्येत्यत्रापि तस्य चांगस्येति द्रष्टव्यं तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्दर्शयति । स चेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । द्विपद इति ।द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः,संख्यासुपूर्वस्येत्यन्तलोपः । द्विपदिकामिति ।पादशतस्य

संख्यादेरिति वुन् लोपश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गर्गादि: ॥

वसो: संप्रसारणम् । पेचुषइति । पचे: क्वसु:, एत्वाभ्यासलापौ, कथं पुनर्द्व्यनुबन्धकस्य क्वसोर्ग्रहणमित्याह । वसुग्रहणमति । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणाल्लभ्यते, तस्य ह्येतदेव प्रयोजनमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

वाह ऊठ् । वाह इति । वहेर्ण्विप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं, ण्विश्च सोप-

पदाद्धिहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । वाह इत्येवमन्तस्येति संप्रसारणं भवतीति । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्त्यस्य स्यात्, उदाहरणेषु 'छन्दसि सहः', वहश्चेति ण्विः । अर्थेत्यादि । वाह इत्येतावता प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह ।संप्रसारणे कृतइति । गुणे चेति । कृतइत्यनुकर्षः । ण्विप्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्त-

उपपदे शाल्यूहइति न सिध्यति तत्राह । अकारान्ते चेति ।चकारादकारान्त-उपसर्गेपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रोह इत्यादावेडि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम् । ज्ञापनार्थमिति ।कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । तस्यां हि सत्यामिति । बहिरंगस्य बहिरंगत्वं बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्व्यपेक्षत्वाद्गुणोन्तरंगः

श्वयुवमघोनामतद्धिते । शौवमिति । नस्तद्धितइति टिलोपः ।यौवनमिति ।यूनो भावइति हायनान्तयुवादिभ्योण्, अन्निति प्रकृतिभावः मघवा

देवतास्य माघवन: प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्युवतिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ मघवा बहुल मिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह ।श्वादीनामित्यादि । कथमेतल्लभ्यतइत्याह ।एतदर्थमिति । अन इत्युभयो: शेष इति । न त्वनन्तरस्यैव,योगविभागसामर्थ्यात्, न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंग:,सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

अल्लोपोन: ।अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं,तेनातो धातोरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्ध: । राजकीयमिति । गतौचरपदाच्च इत्यधिकारे राज्ञ: क चेति छ: ककारश्चान्तादेश: अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंग: ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।किमिदं नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थं,कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थं,यद्ययन्निति प्रकृतिभावोऽनन्तरस्यैवटिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थम्,अथाविशेषेणा-

ल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्,तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियम: षपूर्वादीनामण्येवेति तत इह न स्यात् ताक्षण्य:,सामनादौ तु प्रसंग:। अथाप्येवं नियम: षपूर्वादीनामेवाणीति,भवेत्, इह न स्यात् सामनो वैमन:,ताक्षण्यइत्यत्र तु प्रसंग: अथाप्युभयनियम: स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि,षपूर्वादीनामण्येवेति,एवमपि सामनो वैमनस्ताक्षण्य इति सिद्धं सामसु साधु: सामन्योत्र प्राप्नोति,तस्मादुभयो: प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य

विध्यर्थमिदमित्याह । तस्याकारस्य लोपो भवतीति । तादणइति । इदमर्थेण अपत्ये तु कारिलकाणो ण्यो भवति । उभावपि न भवत इति । टिलोपमात्रव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रवृत्त्यैतिवचनान्निवृत्तिरुभयोरपि ॥

विभाषा ङिश्योः । जसः शी, औङ आपः नपुंसकाच्चेति योयं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जश्शसोः शिरित्यस्य ह्रस्वान्तस्य, तत्र संज्ञाया अभावात् ॥

न संयोगाद्वमन्तात् । स्याद्वकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेषणात् तदन्तविधिरत्रेति विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् ॥

अचः । अच इत्ययमंचतिर्लुप्तनकारो गृह्यत इति । प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्यांगस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्तदाश्चातो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च द्युप्रागवागुदक्प्रतीचो यदिति निर्दिशति, यच्च चावित्याह, ततो ज्ञायते अंचतेरेवात्र ग्रहणमिति, एतेन पचाद्यचोऽप्यग्रहणम् ॥

आतो धातो: । एवमादि सिद्धं भवतीति । सूत्राद्बहिरस्मदादिप्रयोगेपीति भाव: । सूत्रे तु सौत्रो निर्देश इत्येव सिद्धम् ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन: ।आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनस्य ग्रहणम् । आङोन्यत्रापि दृश्यतइति ।तस्मादाङीति न वक्तव्यमित्यर्थ: । आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । त्मन्येति ।सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेश: ॥

तिविंशतेर्डिति । तिग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत, सिद्धोन्त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात् डित्येव यथा स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । अथापि विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टस्य लोपप्रसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति, तिग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्यतिशब्दस्य भवति, विंशं

तिविंशतेर्डिति । तिग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत, सिद्धोन्त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ: स्यात् डित्येव यथा स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । अथापि विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यैतस्मिन् बाधिते समुदायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टस्य लोपप्रसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोप: सिध्यति, तिग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्यतिशब्दस्य भवति, विंशं

विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते अतो गुणे पररूपत्वं,यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

टेः । डित्यभस्यापीति । श्रवणार्थस्तु डकारो न भवति,इमतुपि तावद्देशे तन्नाम्नीति वर्त्तते, न च डकारवता प्रत्ययेन तन्नामा गम्यते देशः डेपि प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति निर्दिष्टत्वान्न श्रवणार्थौ डकारः । मन्दुरज इति ।ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

नस्तद्धिते । तेषामिति ।अन्निति प्रकृतिभाव: प्राप्त इत्यनुषंग: । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी,कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनोण्,छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि,तदधीतइत्यण्,प्रोक्तात्लुक्,कालापा: एवं कौथुमा:किं पुन: कारणमुपचार आश्रीयते,न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थे ऽण् क्रियतइत्यत आह । शैषिकेष्विति ।केचित्तिलिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं,पृषोदरादि:तदस्यास्तीति तितली । एवं लांगला इति ।उपचारादि

सर्वमतिदिशति उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेऽण्, एवमाश्मनइत्यत्रापि वार्म इत्यत्र विकारे वार्मणं इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र शौव इति ।तस्येदमित्यण्, अत्र परत्वाद्वृद्धिप्राप्तौ द्वारादित्वात्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः । शौवनोन्यइति । विकारावयवयोस्तु प्राणित्वादञिति प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति । कें पुनरिति ।प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादाकृतिगणीयमित्युत्तरम् ।सायम्प्रातिकमिति ।यथाकथंचित्काल-

वृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेपि ठञ् एव भवति,येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निर्देशादिसुसुक्ता न्तात्क इति कादेशाभावः । शाश्वतमिति भाष्यकारवचनादण् प्रत्ययः ॥

अहृष्टखौरेव । द्व्यह इति ।न संख्यादेः समाहारइति अह्नादेशस्य प्रतिषेधः ।द्व्यहीनइति ।तद्धितार्थे द्विगुः समायाः खः, द्विगोर्वा,रात्र्यहः सम्वत्सराच्चेति खः । आह्निकमिति ।आहीयिष्ठक् ।एवकारकरणं विस्पष्टार्थ-

मिति । विपरीतनियमनिरासार्थं तु न भवतीत्याह । अह्न एवेति । विपरीते हि नियमे अत्यस्य वै टिलोपाप्रसंगादात्माध्वानौ खइति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भाव: ।

औगुण: ।बाभ्रव्यादौ गोत्रे यञ्,शंकव्यादौ प्राक्क्रीतीय उगवादिभ्यो यत्,औपगवादावपत्येण् । संज्ञापूर्वको विधिरित्यादि । भाष्येतुकमपि प्रयोगबाहुल्यादुकम् । तद्धितइत्येव,वौतो गुणवचनात् पट्वी ॥

ई लोपोकद्र्वा: । मद्रबाहुशब्दाद्बाह्वन्तात्संज्ञायामित्यूङ्, कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि संज्ञायामित्यूङ्, ताभ्यामपत्ये स्त्रीभ्यो ढक्, अन्यत्र चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बह्वृच ब्राह्मणं, सृगालो जम्बु: शिवा जम्बू: । जम्बुरेव जम्बजम्बुक: ॥

यस्येति च । इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति अशब्दस्य पूर्वनिपात: सौत्रत्वान्न भवति, यशब्दस्य तु ग्रहणं न

भवतिलिंगात्,यदयं गर्गशब्दस्य यञि कुमारशब्दस्य तु ङीपि लोपं निर्दिशति, बोतो गार्ग्यस्य,कुमार्या वयसीति,अत एव निर्देशादकारे तावद्ध्रस्वस्य ग्रहणं तत्राऽव्ययादिकारेपि,कार्यं तु दीर्घस्यापि भवति,सवर्णग्रहणात् । दाक्षीति ।इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्,सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति भाषायामिति,सर्वत्र सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह । सवर्णदीर्घत्वे हीति । अतिसखेरिति ।अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे

लिंगविशिष्टपरिभाषया राजाहः सखिभ्यष्टजिति टच् न भवति, तस्या-नित्यत्वात्, तत उपसर्जनह्रस्वत्वम् । एकादशस्येति । ङीषा सह कृतस्य । असखीति प्रतिषेधः स्यादिति । कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोऽतिसखिशब्दस्य प्रतिषेधः स्यात्, तदन्तविधिना, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति, एवं मन्यते कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे घेर्ङितीत्यत्र घिसंज्ञाया उपस्थानादङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिरिति, यद्वा शेषस्यैकारो-

कारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम् असखीत्यपि सखिशव्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशव्दस्य, एकादेशे च सखिशव्देकार एवायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति प्रतिषेधः। दौलेयादौ इतश्चानिञ इति ढक्। बलाकासुमित्राशव्दो वाह्वादी। सौर्य इति। तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेत्यनपेक्ष्योदाहृतम्। ङ्यङ्वङ्भ्यामिति।

इयङ्वडोरवकाश: श्रियौ भ्रुवौ,लोपस्यावकाशो दौलेय: कामण्डलेय:॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया: ।यद्यत्र मत्वेन सूर्यादियो विशेष्यते सूर्यादीनां मसंज्ञानामिति,तत:सूर्यस्य स्त्री सूरी,आगस्त्यस्य आस्तीत्यादौ यत्र सूर्याद्येव मसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति मसंज्ञक: किं तर्हिगान्तं,तस्मादनाश्रितरूपस्य मनात्रस्य लोपेन संबन्ध: ।सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शयन्नाह ।सूर्यतिष्यागस्त्य-

मत्स्येत्यैतेषामिति ।भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा तस्य लोपो भवति न चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः । सौरीति । अत्र ईति परतो भसंज्ञकमंगमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्शयति ।अणि यो यस्येति लोप इति । व्याश्रयत्वादिति ।अणि यस्येति लोपः ईति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । ईकारे तु य इति ।लोप इत्यपेक्षते ।तस्याणन्तस्येति ।भसंज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः । स्थानिवद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोप-

विधिं प्रति प्रतिषिद्ध: ।मत्स्यचरीति ।मत्सी भूतपूर्वेति चरट्,तसिलादिष्विति पुंवद्भाव: टित्वान्ङीप्,भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति भसंज्ञक: मत्स्यसंबन्धी च यकारो न त्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपाभाव: । यग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसंज्ञकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थस्तेन । सौरीयइति । सौर्यशब्दाद्वृद्धाच्छ:,एवमागस्तीय: ।आगस्त्य इति ।अपत्ये ऋष्यण् । तिष्यपुष्ययोरिति ।तिष्यस्य सूत्रेणैव प्राप्ते नक्षत्राणि नियम:,

पुष्यस्याप्राप्तो विधिः सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यस्यापि प्रसंगः । अन्तिकस्येत्यादि छन्दस्येतदिष्यते ।ककारादेः शब्दस्यैति ।ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः ।आद्युदात्तश्चेति ।प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अन्तितइति ।अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । कादेश्चेति ।कशब्दस्येत्यर्थः । अन्तिषदिति ।सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्,बहृचास्तु व्यस्तमधीयते । ये चेति । दृश्यतइत्यपेक्षते ।अन्तियइति । भवे छन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः ॥

हलस्तद्धितस्य । तद्धितइति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्थैव विधिः ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।मार्गकमिति ।गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् संकाशादिभ्यो ण्य इति वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिकः ततो धन्वयोपधाद्वुञिति जातादावर्थे । तद्धितग्रहणामित्यादि । सोमो देवतास्येति सौमाट्ट्यण, टित्वान्ङीप्,तत्र परतोऽनापत्यय-कारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा

स्यादित्यैवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणं महानुवर्तनीयं तस्मिंश्चानुवर्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्व-सूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वेणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धितईति चेति नियमोयं विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते ईति चेति, ततो यथा तद्धितेऽनापत्यस्य न भवति सांकाश्यकइत्यादौ, तथा ईत्यपि न स्यात्, सौमी इष्टिरिति । तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धिग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्याना-

पत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वेण इति लोपो विधीयत इति सौमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्योगविभागोनर्थकः स्याद्धल आपत्यस्यतद्धितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्ततो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः,तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव,एवमपि दोषो ८ नापत्यस्य तद्धितेपि प्राप्नोति,कथम्,आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्,सांकाश्यकादौ लोपः स्यादेव,अनाकारादाविति नियमः तत

आकारादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसंगो यद्यनापत्ये आकारादौ सम्भवति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्धिते तत्राप्यनाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

क्यच्व्योश्च । गार्गीयतीति । क्यचि चेतीत्वम् । गार्गायतइति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्यषस्त्वापत्यादसम्भवः । गार्गीभूतइति । अस्य च्वावितीत्वम् ॥

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । विल्वकादीनामस्मिन्प्रदेशे प्रातिपदिकगणे

पाठाभावा तत्परिज्ञानार्थमाह । नडादिष्विति ।नडादिषु बिल्वादयस्तावत्पठ्यन्ते,तत्र लुकि कृते यद्रूपं ककारान्तं तदिहानुकृतं,बिल्वक् आदिर्येषामिति विगृह्य समास: जश्त्वेतु क्रियमाणे रूपविनाशप्रसंगान्न कृतमित्यर्थ: तेन बिल्वक आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु य: कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशंकनीयं,पाठाभावात् छपषां किमिति । कृतकुगागमेभ्य: परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्न: ।कथं पुन: कुको निवृत्तिप्रसंग: इत्याह । अन्यथा हीति । इदमेव कुग्रहणं ज्ञापकमस्त्येषा

परिभाषेति ।यकारमात्रस्येति । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्यादथापि तन्नि-वृत्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसंगादनिष्टमेव ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु । दोहीयसीत्यत्र षत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं तृशब्दस्य लोपेकृते पश्चान्निमित्ताभावादेषामभावः लोपो भवतीत्युक्तन्तत्रान्त्यस्य प्राप्नोत्यत आह । सर्वस्येति ।कारणमाह ।अन्त्यस्य हीति । नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः एवं सुखमेव सर्वस्य निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह । लुगित्यैतत्त्विति ।

कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यादत आह । तथाहीति । न च पूर्वमेव गुणो भवति अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधतइतिवचनात् । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति नेहार्थं, तृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितुमर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः नन्वेवमजादी गुणवचनादेवेति नियमादिष्ठेयसुनोरपि न सम्भवोत आह । इतरौ त्विति ॥

टेः । णाविष्ठवदिति । सप्तमीसमर्थाद्वति: णाविति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, तेनेष्ठनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनो यत्कार्यं तदपि,

तेन बहूनाचष्टे बह्यतीत्यत्रेष्ठस्य यिट् चेति णौ यिंटन भवति, तदभावे तत्सन्नियोगशिष्टो भूभावोऽपि नभवति। केचित्तु भूभावमुदाहरन्ति भावयतीति। एतयतीति। टिलोपातिदेशेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तावपि सिद्धार पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्यैनेय:ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति। अपर आह। इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे रदयतीत्येवमादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति। ननु चैडविडादीनामि

पुंवद्भावो न दृष्ट, इष्ठन एव तत्रासम्भवात्, नेष्ठनि दृष्टस्यातिदेश: किं तर्हि सम्भावितस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं प्रकृतिमात्रोपलक्षणम्। तेन द्रोणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति नात्र पुंवद्भावोऽस्ति, अभाषित पुंस्कत्वात्। लिंगविशिष्ट परिभाषया वा ङीबन्तस्य ग्रहणम्। उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टं गृह्यतइति। स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति,

अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनात् । अस्यार्थः । अंगाधिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनः कार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य, तच्चेदंगं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र त्वनिष्ठितमंगं तत्र भवत्येव वृत्तिः । प्रापयति स्थापयतीति, कर्तारमाचष्टइत्यादौ तृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । यद्यपि प्रकृतौ लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोऽपि ज्ञायते, यणादि परं लोप

इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात् तदाह । यणादिपरं लुप्यतइति । पूर्वग्रहणं विस्प ष्टार्थमिति । इको गुणवृद्धी इति वचनाल्लुप्तावशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भाव: । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इनिमव् तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहि-गर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दा: । प्रियस्थिरोरुगुरुबहुलदीर्घा: पृथ्वादिषु पठ्यन्ते

तेनैतेष्विमनिजतुवृतेश्चरितार्थत्वादितरेष्विमनिचः कल्पकमेतद्वचनं न भवति, तदाह । तेनान्येषामिति ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः । भूयानिति । आदेः परस्येत्यादेर्लोपः । अन्यथा हीति । यदि पुनर्बहोरिति नोच्येत ततो यथा लोपः प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोऽपि तेषामेव स्यात् पर्यायेण तत्र लोप आदेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते वक्तुं, पृथङ्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा भूलोपौ बहोरिति ब्रूयात्, एवं च

कृत्वोत्तरपदभूम्नीति निर्देश उपपद्यतइति ॥

इष्ठस्य यिट् च ।लोपापवादो यिडागमइति ।नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् ।तस्मिन्निति । लोपापवादभूते,यदि तु लोपोप्यनुकृष्य विधीयते तदा इकारो नोच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः । लोपस्येति ।यदि लोपो यिटा न व्यवहितः स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति भावः ।

कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । लोपे हीति । अकृद्यकारइत्यत्र कृङितीति च नानुवर्तत इति भावः ।उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । परिगणनं कर्तव्यमिति ।एवं च हलादेर्लघोरिति न वक्तव्यम् ।मातयतीति ।उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृशब्दस्य लोपो न भवति अत्र परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यैकाच् । इष्ठेमेयस्सु परत इति ।यदि त्विष्ठादीनामिहानुवृत्तिं

स्यात्तदा श्रिये हितं प्राक् क्रीताच्छः श्रीयं, ज्ञा देवतास्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात् ततश्च श्रीयमित्यत्रेयङादेशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्ठादयः । स्रजिष्ठइति ।अथ प्रादयः किमित्युपदिताः प्रेष्ठः प्रेयान्, स्थेष्ठः स्थेयानिति, असिद्धत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः इह तर्हि श्रेष्ठः श्रेयानिति, ककारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतोर्लुक्येवास्योदाहरणस्यं संभवः यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्मतोर्लुक्

लोपं बाधिष्यते,सत्यं विन्मन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोप: प्राप्तस्तं बाधते,यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोप:प्राप्नोति तस्य कथं बाधक: स्यात्, व नहि तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते,अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्,अवशिष्टस्य यष्टि-लोपस्तं न बाधतइति,अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठ: वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते,एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ट: अवशिष्टस्य नस्तद्धितइति टिलोपो भवति,बह्वृचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं

ब्रह्मिष्ठं कुर्वीतेति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति, अपर आह--

इष्ठेमेयस्स्वनेकाचो ष्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । प्रकृत्येत्यादि । राज्ञोपत्यं राजन्यः राजश्वशुराद्यत्, मनोरपत्यं मनुष्यः मनोर्जातावञ्यतौ षुक्, ताभ्यां समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्।

आपत्यस्य चेत्यादि । एतच्चानयोरपत्यवाचित्वामंगीकृत्योक्तं, यदा तु जाति-मात्रमुभयत्र शब्दार्थः अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षस्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसंगान्नार्थः प्रकृतिभावेन ॥

इनण्यनपत्ये ।साकूटिनमिति ।कूट दाहे,दीर्घोपध:,अभिविधौ भावइनुण्,अणिनुण: ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । मत्वर्थीयेन्नन्ता एते,गाथाशब्दो व्रीह्यादि:विदथो यज्ञः ॥

संयोगादिश्च । अयमपत्यार्थ आरम्भः ॥

अन् । अपत्यइति निवृत्तम् । सामनो वैमनइति । तस्येदमित्यण् सुयजोर्ङ्वनिप्, ह्रस्वस्य तुक्, सुत्वा, तस्यापत्यं सौत्वनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ । योगविभागोऽत्र क्रियतइति । यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्त्तौ वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधान्नस्तद्धितइत्यैव टिलोपस्य सिद्धत्वान्नियमार्थमेतद्भवति, अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये

सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः ब्राह्मणजातिरिति, अनपत्ये तु जातावजातौ च न क्वचिट्टिलोपः स्याद्बाह्मी औषधिर्ब्राह्मं हविरिति अनुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये अन्नि' ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेतद्भवति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी औषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोति अपत्ये च जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसंगादिति भावः

विभक्तस्यार्थमाह । ब्राह्मइत्येतदिति । सामर्थ्यादिति । अपत्ये पूर्वेणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्मण इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च,तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव टिलोपः ।अपत्ये वेति ।अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः । स्यात्,प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमित्याह । अपत्ये जाताविति ॥

कार्मस्ताच्छिल्ये । यद्येवमिति ।यदि तु णप्रत्ययोयमित्यर्थः ।

नस्तद्धित इति टिलोपः सिद्ध इति ।अणि हि प्रकृतिभावः ।ज्ञापनार्थमिति । एवं

च छत्रादिभ्यो णिति लाघवाय कर्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात् । ताच्छीलिक इति तुल्यजातीयविषयत्वाज्ज्ञापनस्यैतल्लभ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रद्धार्चेत्यादिके णों ङीब्र भवति ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्य- धैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।उपचारादिति ।मुख्यस्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः ।भ्रौणहत्येति तु निपातनानर्थक्यं, हनस्तोऽचिण्णलोरि ति तकारस्य सिद्धत्वात्

न च नस्तद्धितइति टिलोपप्रसंग: उभयोरनित्ययो: परत्वात्तस्यैव भावादत आह । इनस्तो चिण्णलोरिति । धातुस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्त- स्यैव कार्यं विज्ञायते, न च ष्फोवं विहित: किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवं तेनात्र तौ निपात्यते कथं पुनर्ज्ञायते धातो: स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायतइति अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्यर्थं निपातनं मैवम् । एवं तर्हि न क्वादे । रित्यत्र प्रकरणे भ्रूणघ: व्यग्नीत्य वदयत्, कुत्वत्वार्थमपि निपातनं सत् ज्ञापकमेव,

ऐक्ष्वाकशब्दोयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्यौकारलोपो न सिद्ध्यति, तत्राह । स्वरसर्वनाम्नेति । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः, सर्वनामवत्सर्वनाम, यथैव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुप्रभृतीन्विशेषान्सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेःसर्वनामत्वम् । इयादेशापवाद इति । केकयादिसूत्रेण प्राप्त इयादेशः इह मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते, गृष्ट्यादिषु प्रत्ययसिद्ध्यर्थं यस्कादिषु लुगर्थं, केकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं

चतुर्थ युलोपार्थम् ।तत्र द्विर्ग्रहणमकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । अथ किमर्थमिति । लुगर्थः पाठो न कर्तव्य इति । यञञोरित्येव सिद्धत्वात् ।परिहरति ।नैतदस्तीति अण् प्राप्नोति ।यदि तु संघांकलक्षणेष्वित्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्थौ निपातनेन । यलोप इति ।यशब्दस्य लोप इत्यर्थः ।

कल्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । मलोपो निपात्यतइति ।तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः । एवमप्यकृत्सार्वधातुकयोदीर्घं

इति दीर्घः प्राप्नोति, अंवृत्तेः पुनर्वृत्तावितिवचनान्न भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप इति पठन्ति । तत्र यस्यैति बकेबके लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ॥

